

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
Філологічний факультет
Кафедра слов'янської філології
імені професора Іларіона Свенціцького**

**Концепція людини і світу в романах Меші Селімовича
"Дервіш і смерть" та "Фортеця"**

**Магістерська робота
студентки 2 курсу
спеціальності "Філологія"
ОП "Сербська мова та література"
Ковальчук Марти Любомирівни**

**Науковий керівник
проф. Татаренко А. Л.**

**Рецензент
доц. Васишин М. Б.**

Львів – 2022

Я, Ковальчук Марта Любомирівна, підтверджую, що магістерську роботу на тему: “ Концепція людини і світу в романах Меші Селімовича "Дервіш і смерть" та "Фортеця"” виконала самостійно, вказавши всю використану літературу в *Списку використаних джерел*. У тексті роботи немає фрагментів праць інших авторів без оформлених покликань.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1	8
ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ЛЮДИНИ ТА СВІТУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ МЕШІ СЕЛІМОВИЧА.....	8
1.1. Загальний філософський погляд на світ та існування людини	8
1.2. Життєвий і творчий шлях Меші Селімовича.....	16
1.3. Життя і творчість Меші Селімовича у літературознавстві та літературній критиці.....	24
РОЗДІЛ 2	32
ФІЛОСОФСЬКА ВІЗІЯ ЛЮДИНИ ТА СВІТУ У ТВОРАХ МЕШІ СЕЛІМОВИЧА «ДЕРВІШ І СМЕРТЬ» ТА «ФОРТЕЦЯ».....	32
2.1. Розкриття особливостей людської екзистенції у романі «Дервіш і смерть	32
2.2. Змалювання людини як духовної істоти в романі «Фортеця»	45
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61
РЕЗЮМЕ.....	67

ВСТУП

Сербська література є тією духовною скарбницею людських почуттів і досвіду, якою можна пишатися. Відчувати гордість та повагу до її творців властиво не лише мешканцям Балкан, але й кожній людині, яка має можливість ближче познайомитись із цією літературою.

В сербському літературному просторі можна виділити достатньо велику кількість творів, які належать до літератури «високої полиці». Серед них почесне місце посідають твори Меші Селімовича – одного з найвідоміших сербських письменників ХХ століття.

Незважаючи на те, що він писав у минулому столітті, цінність його творчості не втрачається, вона залишається актуальною. Твори письменника невідвладні часові, оскільки навіть сучасний читач може віднайти в його романах відповіді на свої запитання. Кожен його твір демонструє глибоке філософське і психологічне підґрунтя. «Дервіш і смерть» та «Фортеця» є «візитівкою» творчості Меші Селімовича. Ці романи є прикладом екзистенціалістських творів, в яких автор розглядає людину як духовну істоту, окрему особистість, розмірковує над її екзистенцією та сенсом життя. Меші Селімовичу вдалося вийти на світову літературну арену і гідно презентувати власну філософію, власне бачення людини і світу в літературному вимірі.

Творчість Меші Селімовича є надзвичайно глибокою та по-своєму унікальною. Творчий доробок письменника викликає зацікавлення не лише у країнах колишньої Югославії, а й у цілому світі.

Актуальність нашої магістерської роботи полягає у дослідженні візії людини та світу крізь призму творчості сербського письменника ХХ століття Меші Селімовича. Універсальність тем, які порушуються в його романах «Дервіш і смерть» та «Фортеця», викликають неабиякий інтерес у дослідників. Теми кохання, свободи, дружби, життя, смерті є актуальними для будь-якої людини, яка замислюється над своїм існуванням та сенсом життя.

Життя і творчість Меші Селімовича часто ставало об'єктом дослідження вітчизняних і зарубіжних літературознавців, письменників, літературних критиків, перекладачів. Різні аспекти його творчості розглядалися в статтях А. Татаренко «Життя на терезах оповіді: особливості наративної стратегії роману Меші Селімовича "Дервіш і смерть"» [31], «Трагедія втраченої віри в романі М. Селімовича "Дервіш і смерть" та Е. Станева "Антихрист"» [32], «Концепція людини в творчості М. Селімовича» [33], в статті Л. Щеголь «Автобіографізм творчості Меші Селімовича на прикладі роману "Дервіш і смерть"» [40], в книзі Г. Улюри «365. Книжка на кожен день, щоб справляти враження культурної людини» [35], в статті І. Лучука «Босняк із сербською ідентичністю» [15], в книзі Т. Атаєва і С. Вівчар «Мости взаєморозуміння в балканських літературах» [2], у монографії Н. Реброні «Дервіш чи людина, життя і смерть» («Derviš ili čovek, život ili smrt») [22] тощо.

Мета роботи полягає в тому, щоб дослідити концепцію людини і світу у романах «Дервіш і смерть» та «Фортеця» відомого сербського письменника Меші Селімовича.

Досягнення мети дослідження передбачає виконання таких завдань:

- 1) дослідити головні особливості життя і творчості Меші Селімовича;
- 2) ознайомитись та представити у роботі літературознавчі дослідження, які присвячені творчості письменника, а передовсім – його романах «Дервіш і смерть» та «Фортеця»;
- 3) ознайомитись з класичною і некласичною думкою відомих філософів про сутність людини і світу та розкрити зміст понять: «філософська антропологія», «екзистенціалізм», «екзистенціал», «екзистенційна криза», «межові ситуації»;
- 5) розкрити особливості людської екзистенції в романах «Дервіш і смерть» та «Фортеця»;
- 6) описати головні аспекти візії людини та світу у творах «Дервіш і смерть» та «Фортеця».

Об'єктом дослідження є романи «Дервіш і смерть» та «Фортеця» Меші Селімовича.

Предмет дослідження є концепція людини і світу в романах «Дервіш і смерть» та «Фортеця» Меші Селімовича.

Матеріалом для дослідження є романи Меші Селімовича «Дервіш і смерть» та «Фортеця».

Джерельну базу становлять романи письменника та праці науковців, присвячені вивченню його творчості.

Основні методи дослідження: біографічний метод, порівняльний метод, герменевтичний аналіз.

Новизна роботи полягає в тому, що було здійснено дослідження концепції людини та світу у романах Меші Селімовича «Дервіш і смерть» та «Фортеця» у контексті філософського розуміння цих проблем.

Теоретичне та практичне значення роботи: магістерська робота сприяє подальшому дослідженню та розширенню трактування цієї теми. Отримані результати можуть бути використані вчителями та викладачами для підготовки занять з сербської літератури, а також у науково-дослідницькій роботі студентів філологічних факультетів.

Обсяг і структура роботи. Магістерська робота загальним обсягом 67 сторінок, з них – 58 сторінок основного тексту. Вона складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, який містить 62 позиції, резюме сербською мовою. На початку роботи розміщено її зміст.

У першому розділі «Філософське осмислення людини і світу крізь призму творчості Меші Селімовича» розглянуто основні моменти з біографії письменника, його творчість та значення його творів для сербської і світової літератури. Також у першому розділі є інформація про те, як літературознавці оцінювали творчість письменника. Особливо цікавими є відгуки дослідників про його романи «Дервіш і смерть» та «Фортеця». В цьому ж розділі подана найголовніша інформація про особливості класичного і некласичного погляду на людину та світ, розглянуто детальніше некласичне розуміння, а саме екзистенціалізм та його особливості.

У другому розділі «Філософська візія людини та світу у творах Меші Селімовича "Дервіш і смерть" та "Фортеця"» розглянуто головні особливості екзистенції головних героїв романів, описано екзистенційні теми, які зустрічаються в творах, досліджено відмінність між романами «Дервіш і смерть» та «Фортеця» під кутом зору представленої в них концепції людини.

РОЗДІЛ 1

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ЛЮДИНИ ТА СВІТУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ МЕШІ СЕЛІМОВИЧА

1.1. Загальний філософський погляд на світ та існування людини

Філософія – це одна з важливих форм духовної культури людства. Саме вона прагне відповісти на різноманітні питання, які постають перед людиною. Йдеться про відповіді на метафізичні або «вічні» запитання. У чому сенс життя? У чому полягає свобода людини? Що таке справжнє і несправжнє буття? Що таке сутність людини? Таких «вічних» запитань є безліч. На ці питання намагаються відповісти і філософи, і письменники.

Перш ніж перейти до художньої презентації концепції людини в творчості сербського прозаїка Меші Селімовича, зупинимось на змісті та трактуванні деяких філософських категорій, які є необхідними для розуміння творчості літератора.

Чудове визначення «філософії» висловив філософ, засновник «Нового Акрополя» **Антон Мусулін**. Він пояснює: *«Справжня філософія – це завжди сходження до таємниці, яка лежить в засадах Всесвіту та в засадах людського життя. За доби античності, як на Сході, так і на Заході, філософія охоплювала всю духовну культуру, і її метою було впливати на людей, допомогти їм здійснити внутрішній поворот, збагатити їх не просто знанням якихось речей, а вмінням змінити докорінно своє життя. Займатися філософією означає постійно вправлятися у мистецтві бути людиною, жити істинами, які відкрили на своєму шляху, що веде до мудрості. Людина творить себе сама, і припинення зусиль у цьому напрямку призводить до деградації»* [17].

Безперечно, ми погоджуємось із таким визначенням філософа А. Мусуліна. Ми також вважаємо, що людина повинна прагнути до пізнання, адже це важливий процес у нашому житті. Лише так ми здобудемо знання про сутність

світу. Людина пізнає усе своє життя, починаючи ще з самого дитинства. Цей процес триває впродовж усього нашого існування.

Інтерес до сутності людини та її взаємодії зі світом з'явився ще за часів існування племен із примітивною культурою. З плином часу це зацікавлення лише набувало дедалі більших масштабів. Зараз це питання теж не втрачає своєї актуальності. Проблема сутності людини є фундаментальним питанням дослідження філософської антропології. Людина є головним об'єктом вивчення цієї науки.

Людина – це велика загадка усєї філософії. Без вивчення сутності людини важко усвідомити всю логіку існування світу. Немає однієї загальної і чіткої відповіді на запитання: що таке людина або в чому полягає її феномен. Це вічне запитання, на яке завжди будуть шукати відповідь.

Хто така людина? Який зв'язок вона має зі світом? На такі питання потрібно шукати відповідь спочатку з витоків класичної філософії, а після цього переходити до неklasичної парадигми.

Сократ (470 – 399 рр. до н.е.) є одним з найвідоміших мислителів цього класичного періоду. Його погляди стали фундаментом для подальшого дослідження і розуміння сутності людини. Великий вплив на нього мали софісти, які вважали, що пізнання світу можливе через внутрішні відчуття людини. Сократ усе-таки схилився до визнання розуму головною рушійною силою розуміння світу і людини в ньому. «Пізнай самого себе» – це вислів, який відображає сутність філософії Сократа [37, с. 53].

Одним з учнів Сократа був **Платон** (427 – 347 рр. до н.е.), який досліджував поняття «ідеї». Багато науковців вважають, що вся наступна філософія зросла на його вченнях. Платон також вважав, що людина може досягнути істини за допомогою власного розуму. На його думку, буття людини поділяється на існування вічних і мінливих ідей. Платон вважає, що людина обмежена певними рамками світу речей. Протягом свого життя людина повинна прагнути вийти за ці межі, а зробити вона це може шляхом самозаглиблення і безперервного пізнання [37, с. 55].

Учнем Платона був **Аристотель** (384 – 322 рр. до н. е.), який мав дещо інший погляд на організацію світу та буття людини. Аристотель розмежував поняття «тваринної», «рослинної», «розумної душі». На його думку, людина є розумною істотою, яка здатна прийняти повсякденність і знайти в ній сенс свого існування [37, с. 58].

У Середньовіччі філософія мала теоцентричний характер. Проблема людини розглядалась у тісному зв'язку з Богом. Для цієї доби важливим чинником був також персоналізм, який трактував особистість людини як відображення абсолютної особистості, тобто Бога [37, с. 68].

До XIX століття дослідження філософії відбувалось в одному руслі. Головним фактором у класичній філософії виступав розум. Для класичної філософії характерним було знаходження сутності усього живого і неживого. В класичній філософії розум возвеличували, а в некласичній філософії він міг навіть нашкодити внутрішньому стану людини. Раціональність не завжди мала позитивне значення.

Некласичну філософію можна охарактеризувати як потребу людини дивитись на світ по-іншому. Некласична філософія покликана пояснити ту вищу сутність, яка стоїть вище дійсності. Цю філософію пов'язують з появою позитивізму. Позитивісти вважали, що філософія вже надто перенасичена раціоналістичними постулатами Г.Гегеля. Вони хотіли ніби очистити філософію від лишнього. Представниками цієї нової епохи у філософії були: А. Шопенгауер, С. К'єркегор, Ф. Ніцше тощо. Їх можна назвати творцями нового погляду на світ або творцями нової філософської парадигми.

Про зв'язок людини і світу чимало писав відомий філософ-песиміст **Артур Шопенгауер** (1788 – 1860). Його обґрунтування концепції людини і світу має песимістичний характер, оскільки людське існування він пов'язував із стражданням. У цьому він вбачав сутність самого життя. На думку філософа, воля до життя проявляється в стражданні людини. Життя не може складатись лише з радісних моментів, оскільки справжня екзистенція такою не буває. Якщо

в житті людини відсутнє страждання, то в неї аналогічно відсутня воля до життя. Таке існування можна назвати приреченим [37, с.185 – 186].

Німецький філософ **Фрідріх Ніцше** (1844 – 1900) по-іншому трактував призначення людини. Його погляди полягали в тому, що людині потрібно попри страждання прагнути до чогось вищого, тобто до волі до влади. Ніцше ідеалом для себе вважав Надлюдину, яка постійно еволюціонує і прагне до самовдосконалення. Фрідріх Ніцше вважав, що воля і найвища міра задоволення мають витіснити раціональне мислення. Така ідея породила нову змістовність життя [37, с. 187].

Некласична філософія переживає розквіт та своє найбільше піднесення в ХХ столітті. Людство тоді зазнало глибокої кризи. Вона був пов'язана з відкриттям людиною своєї справжньої сутності. Звісно, що цьому посприяли події Першої світової війни і не тільки її, коли всім стало зрозуміло, хто така людина і на що вона здатна. Смерть, біль, страх, розчарування торкнулися тоді кожного. Це і мало великий вплив на внутрішні переживання людей. Всі страшні і жорстокі події в ХХ столітті викликали глибоке розчарування в самій людині.

Данський філософ **Серен К'єркегор** (1813 – 1855) хотів створити свою систему розуміння взаємозв'язку існування людини і світу. Філософська концепція С.К'єркегора ґрунтується на сприйнятті людини у зв'язку з Богом. С.К'єркегор був одним з перших, хто детально проаналізував екзистенціаль страху, який дає можливість людині вийти за свої внутрішні рамки. На думку С.К'єркегора, екзистенціаль страху, який з'явився під впливом появи духу та віри, скеровує людину до самозаглиблення [37, с. 166 – 168].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття з'являється нова парадигма розуміння людини – **екзистенціалізм**. Передвісниками екзистенціалізму були Серен К'єркегор і Фрідріх Ніцше. В ХХ столітті з'являються нові імена, а саме: Карл Ясперс (1883 – 1969) і Мартін Гайдеггер (1889 – 1976). Філософія екзистенціалізму ґрунтується на основній ідеї – знаходження сутності через людське існування [37, с. 228].

Предметом філософії екзистенціалізму є сама людина. Вона може відчувати, зрозуміти власну екзистенцію у переживаннях, а також у межових ситуаціях. Пізнання власної сутності не відбудеться, якщо не буде вище перелічених факторів. Перебуваючи у межовій ситуації, людина забуває про все на світі, окрім себе. Зовнішній світ відходить для неї на другий план. Людина знаходиться на самоті зі своїми думками, переживаннями.

Безсумнівно, що кожен у своєму житті відчував екзистенційні почуття, але не кожен розумів їхнє значення, тобто не приділяв цьому великої уваги. Більшість людей також переживали екзистенційну кризу і перебували у межових ситуаціях. Екзистенційна криза і межова ситуація не з'являються просто так. Екзистенційна криза може бути зумовлена важкими переживаннями, думками про власну неминучу смерть, а також самотністю, смертю близької людини тощо. Перебувати у межовій ситуації людина може тоді, коли їй потрібно зробити доленосний вибір, беручи всю відповідальність на себе. Також людина перебуває у межовій ситуації, коли бореться з хворобою, перебуває у важких життєвих обставинах, у важкому психічному стані, стоїть за крок до власної смерті тощо.

Екзистенціалізм або філософія існування знайшла своє відлуння в літературі. Драматичні події ХХ століття не могли не залишити помітний слід у творчості письменників. Екзистенціалістська література демонструє читачеві внутрішній світ людини без прикрас, абсурдність людського існування, яке потрібно прийняти. Письменники-екзистенціалісти прагнуть розкрити у своїх творах найголовніші екзистенціали, а також показати духовну трансформацію людини, яка відбулась через межові ситуації у її житті .

Екзистенціалізм – це течія у філософії та літературі, яка підкреслює індивідуальне існування, свободу та вибір. Він заснований на думці, що люди самі визначають свій сенс життя та намагаються приймати раціональні рішення, незважаючи на існування в ірраціональному всесвіті. Екзистенціалізм апелює до наступної думки: оскільки немає Бога чи будь-якої іншої трансцендентної сили, єдиний спосіб протистояти цьому небуттю – прийняти існування [61]

До найголовніших особливостей екзистенціалізму належать наступні твердження:

1) існування передує сутності, що означає, що найважливішим фактором для людей є те, що вони є особистостями, а не ярликами, ролями, стереотипами чи визначеннями;

2) абсурдизм – це ідея про те, що у світі немає сенсу, окрім того сенсу, який ми йому надаємо;

3) екзистенціальні філософи зосереджуються на людських станах, почуттях та емоціях, таких як свобода, біль, провина та жаль, на відміну від аналізу об'єктивного знання, мови чи науки [61].

Детальніше ознайомитись із екзистенційною течією у літературі нам вдалось завдяки інформаційно-мистецькому порталу «Колекціонер» («The Collector») [62]. На думку екзистенціалістів, люди є архітекторами свого майбутнього. Вони є вільними, тому здатні приймати будь-яке рішення, вибирати вірний або невірний шлях [62].

Одним з найвидатніших письменників-екзистенціалістів є **Жан-Поль Сартр** (1905 – 1980) – французький філософ, письменник, драматург, літературний критик. Він написав фундаментальну працю «Буття і ніщо» («L'Être et le néant»). Серед його найважливіших літературних творів – роман «Нудота» («La Nausée»), який був написаний у 1938 році, а також трилогія «Дороги до свободи» («Les chemins de la liberté»), яка була написана у 1945-1949 рр. Впродовж свого життя Сартр досліджував, що означає бути людиною, і ставив під сумнів, як структури нашої свідомості інформують про те, як ми можемо спрямувати шлях нашого життя [62].

Одним з представників екзистенціалістської школи був французький філософ і романіст **Альбер Камю** (1913 – 1960). Герої його оповідань відображають концепцію екзистенційного страху. Вони намагаються знайти своє призначення та приналежність у все більш складному та небезпечному світі. Камю також тісно пов'язаний з літературним стилем абсурдизму, який зосереджувався на почуттях відокремленості від навколишнього світу. Це

відчуття відчуження проявляється в його творі «Чужий» («L'Étranger»), який був написаний у 1942 році, а також в творі «Чума» («La Peste»), який був написаний у 1947 році. Камю написав філософське есе «Міф про Сізіфа» («Le Mythe de Sisyphe») у 1942 році. В цьому творі письменник описує головного героя як ідеального абсурдного героя. Камю стверджує, що життя цього антигероя складається з безперервної боротьби без надії чи кінця, уособлює похмуру реальність людського існування [62].

Французька письменниця, філософ **Симона де Бовуар** (1908 – 1986) написала багато екзистенціалістських праць. Вона також була феміністкою, боролась за права жінок. Її найвідомішим текстом було есе «Друга стаття» («Le Deuxième Sexe»), яке було написано у 1942 році. У ньому вона палко виступала проти жіночого ідеалу, який створювався для блага чоловіків. У своїх романах Симона де Бовуар досліджувала основні екзистенційні питання людської свідомості та пошуку самореалізації [62].

Ірландський і французький письменник **Семюел Беккет** (1906 – 1989) став велетнем європейської літератури ХХ століття, створюючи романи, оповідання, вірші, переклади, хоча він, мабуть, найбільш відомий як впливовий драматург. Беккет дотримувався дещо песимістичного підходу до школи екзистенціалізму. Він робив це, стверджуючи, що життя не має сенсу, тоді як наше людське бажання полягає в тому, щоб спробувати надати сенсу всьому. Оповідання Беккета часто пропонують похмурий погляд на життя в Європі після Другої світової війни. Його герої хочуть знайти своє призначення, але замість цього безцільно тиняються, не роблячи нічого. Він також використовує елементи сатири та чорного гумору. У доробку письменника наступні твори: роман «Мерфі» («Murphy»), який написаний у 1928 році, роман «Мрія про справедливих жінок середнього віку» («Dream of Fair to Middling Women»), який написаний у 1932 році [62].

Творчість цих видатних світових письменників демонструє нам особливості європейської екзистенціалістської літератури ХХ століття.

Про екзистенціалізм писали і пишуть численні науковці. В їхній праці знаходимо цікаву інформацію про цю течію, а також їхнє розуміння екзистенції загалом, яке допомагає нам створити загальну картину цього напрямку у філософії ХХ століття.

Це філософське поняття майстерно розкрив Валерій Стеценко у своїй праці «Екзистенціалізм як філософія людини ХХ сторіччя» [24]. У своєму науковому доробку філософознавець дуже часто згадує і опирається на ідеї Серена К'єркегора. У дослідженні В. Стеценка знаходимо досить цікаве трактування: *«Справжня філософія, згідно з К'єркегором, може бути тільки "екзистенційною", тобто такою, якій притаманний глибоко особистісний характер»* [24, с. 44].

Ми із цією думкою погоджуємося, оскільки також вважаємо, що по-справжньому екзистенція пізнається лише тоді, коли людина поринає у себе, відривається від буденних речей, намагається прийняти неминучі етапи, події свого життя. Основна увага при цьому зосереджується на самій людині, на її внутрішніх переживаннях. На нашу думку, екзистенція – це життя з усвідомленням та прийняттям своєї тимчасовості на цьому світі.

Ці думки, а також інші ознаки філософії екзистенціалізму знаходимо у творчості сербського письменника Меші Селімовича.

1.2. Життєвий і творчий шлях Меші Селімовича

XX століття ознаменувалось великою кількістю подій, які кардинально змінили людство. Революції, падіння великих імперій, розвиток нових ідеологій, численні винаходи – все це про XX століття. Найстрашнішими та найкривавішими сторінками цього періоду були війни. Дві світові війни, які занурили світ у цілковиту темряву, принесли невимовний біль і страждання не одному поколінню. Війни рано чи пізно завершуються, а згадки про ці страшні події часто можна знайти в літературі, яка здатна пролити світло на численні запитання, які ставило і ставить перед собою людство.

Література після Другої світової війни – це не ще один переказ історичних подій на папері, а це щось значно більше. Письменники з усього світу не ставили собі за мету переписувати ще раз усім відомі історичні факти. Найбільше їх цікавила духовна трансформація людини та переосмислення нею своїх цінностей. Саме такого філософського наповнення була література цього періоду.

Найбільшого розвитку набула проза, особливо роман. Перші роки після визволення були в сербській літературі традиційно позначені зверненням до жанру оповідання та мемуарною прозою, тоді як спроби написання романів, за винятком трьох великих творів Іво Андрича, досить рідкісні. Проте на початку 1950-х років почалась експансія роману, яка триває й досі. До того часу, безсумнівно, основним типом оповіді було оповідання, а згодом це місце зайняв роман і зберіг його в наступних десятиліттях [5].

Творцем справжніх шедеврів сербської філософської прози був Меша Селімович. Після «близького читання» його творів читач не лише усвідомлює їхню шедевральність, але й здатний мислити масштабно, переоцінити навіть власну екзистенцію. Цей сербський письменник XX століття був представником сербської екзистенціалістської літератури та чудовим знавцем людської душі.

Мехмед (Меша) Селімович народився 26 квітня 1910 року в Тузлі. У рідному місті закінчив початкову школу і гімназію. У 1930 році він вступив на

курс вивчення сербохорватської мови та югославської літератури на філософському факультеті в Белграді. Закінчив навчання у 1934 році, з 1935 по 1941 рік працював учителем у школі, а згодом в 1936 році був призначений на посаду асистента вчителя в реальну гімназію в Тузлі [58].

Перші два роки війни Селімович прожив у Тузлі, де був заарештований за співпрацю з народно-визвольним рухом, а в травні 1943 року переїхав на звільнену територію. Саме тоді він став членом комуністичної партії Югославії та членом Агітпрому Східної Боснії, а згодом – політичним комісаром Тузлянського партизанського загону. В Белград Селімович прибуває в 1944 році. Брав активну участь в діяльності Державної комісії зі встановлення воєнних злочинів окупантів та їх поплічників, а згодом – у діяльності новоствореного Комітету культури уряду ФНРЮ. Його особистість відразу привернули до себе увагу. Високий, стрункий, красивий у елегантній партизанській уніформі...Він був гідний компанії Велька Петровича, Мілана Богдановича та великих акторів Раші Плаовича та Любіші Йовановича, з якими його часто бачили в «Мажестику» і клубі письменників [58].

1946 року він опублікував своє перше оповідання «Пісня під час грози» («Pjesma u oluji») в белградському журналі «Наша література» («Naša književnost»). Відтоді всі свої літературні твори письменник підписує іменем Меша [58].

У вересні 1947 році партійні кадри відправили його до Сараєва, де він працював професором Вищої педагогічної школи, а згодом доцентом філософського факультету. Селімович викладав особливості романтизму як художнього напрямку. Незабаром він залишився без роботи: під час перевиборів на факультеті перевагу віддали іншому кандидату. Насувались важкі дні, про які мова піде далі: *« З 1953 року, коли я був змушений залишити факультет, я три роки був без постійної роботи. Це були три виснажливі роки, я займався всім і чим завгодно, особливо фільмографією, і жив надто важко, але ніяк мені не вдавалось отримати роботу. Навколо мене утворився якийсь туман, який я нічим не міг розвіяти. Я часто приходив додому без динара на хліб, і моя*

дружина в таких випадках, що траплялось надто часто, виявляла виняткову моральну силу: з посмішкою, без жодного слова докору чи нарікання брала під пахву свою сукню чи щось там інше і йшла на Башчаршію, щоб продати її і принести нам обід. Без її благородства я навряд чи зміг би витримати численні негаразди, на які я наразився...» Мабуть, письменник думав про неї, Дарку Божич, доньку генерала Королівства Югославії, коли писав: *«Хто втратить кохання, той втратить життя»* [58].

Той період його життя, коли він займався кіно, буде дещо забутий, приглушений славою, яка прийшла через десять років, з появою роману «Дервіш і смерть». Селімович залишив по собі значний доробок: за його сценаріями знято десять фільмів. Він працював з Ісаком Самоковлією над підготовкою фільму «Ганка» («Нанка»), який почав знімати Крешо Голік, а згодом продовжив Славко Воркапич. За його текстом у 1953 році був знятий фільм «Будинок на березі» («Куќа на obali»), який був найбільш комерційним фільмом у Німеччині тих років, але на фестивалі в Пулі він не мав особливого успіху. Фільм «Чужа земля» («Tuđa zemlja») був знятий словенським режисером Йоже Гале в 1956 році. Наступним був сценарій до фільму «Ніч ранку» («Noć jutra») режисера П'єра Мажревскі. Після нього був фільм про легендарну партизанську роту хусіньських шахтарів «Конюх горою» («Konjuh planinom») режисера Фаділа Гаджича. Ще три сценарії створить автор «Дервіша і смерть»: для фільму «Заходь, якщо хочеш» («Uđi ako hoćeš») режисера Раденка Остоїча та двох стрічок на воєнну тематику: «Черниця і комісар» («Oratica i komesar») Гойка Шиповаца і «Полум'я над Ядраном» («Plamen nad Jadranom») французького режисера Александра Аструки. Тема цього фільму – самопожертва офіцерів Спасича та Машери, які потопили військовий корабель у Боці, щоб він не потрапив до рук німців. Творчість сценариста дозволить йому отримати роботу художнього керівника в «Босна фільм», а трохи пізніше стати драматургом і режисером драми в Національному театрі. Театрали високо оцінили роботу Меші Селімовича. У репертуарі його театру були твори Софокла, Шекспіра,

Чехова, Гоголя, Толстого, Брехта, Сартра, Міллера, Юджіна О'Ніла, Йонеска, Држича, Сремаца, Нушича... [58]

У 1966 році з'являється найголовніший твір Селімовича – роман «Дервіш і смерть» («Derviš i smrt»). Критики змагаються в похвалах великому, унікальному роману, витвору мистецтва югославської літератури. Селімович стає найпопулярнішим письменником Югославії. Він отримує таку ж популярність, як і Андрич, коли той отримав Нобелівську премію [58].

Невдовзі цей письменник стає центральною інтелектуальною фігурою Боснії та Герцеговини, стрижнем вільного та критичного мислення. Його досі приглушена критика режиму Тіто, підживлена болем за брата, жертву боснійського більшовизму, була звільнена від обмежень і тягарів. Меша протистоїть комуністичному боснійству. Вони довго недооцінювали його, а тепер раптом зосередили свою енергію на тому, щоб змусити його підкоритись їм. Оскільки це не вдалося, вони оточили його інтригами, заздрістю та ненавистю. Меша Селімович та його сім'я відчували дедалі більшу загрозу і все частіше думали про переїзд в Сербію [58].

Після першого інсульту в 1971 році Селімович разом з родиною переїхав до Белграда. За допомогою письменника Добриці Чосича і Бранка Пешича, першої людини столиці, вони отримують квартиру. Їхній від'їзд із Сараєво нікого не схвилював. Трохи пізніше тижневик «Світ» («Svet») напише: *«Ми залишились без Савича і Репчича, тому можемо обійтись і без Селімовича»* (йдеться про двох футболістів, які перейшли з команди «Сараєво» («Sarajevo») в «Црвена звезда» («Crvena zvezda»), за яку вболівав і сам Меша) [58].

Свого часу в Белграді Меші Селімовичу судилось познайомитись з Даркою, коханням всього свого життя. Він дякував долі, що вона йому подарувала той ідеал, який він так довго шукав. Він закохався в Дарку Божич настільки, що йому довелось залишити свою першу дружину Десу Джорджич. Детальніше про історію кохання з Даркою Меша Селімович писав у своїй книзі «Спогади» («Sjećanja»): *«І я не тільки ніколи не жалкував про це, а завжди дякував долі за те, що подарувала мені таку людину, як Дарка, мій добрий дух. Якби вона не була*

поруч зі мною в моєму житті, я б не зробив і частки того, що зробив. В її слабкому тілі з прекрасним обличчям було стільки сили і стільки відваги, що вона завжди мене дивувала: захищала від негараздів у житті, оберігала від його суворості, підбадьорювала, коли я відчував важкість перед писанням, вірила в мене, коли всі сумнівалися, вела мене вперед своєю інтуїцією, виправляла мою твердість своєю м'якістю, годувала мене своєю любов'ю. Без неї я точно був би малопомітним професором або політичним керівником середньої ланки (це теж не було б трагедією, я просто констатую факти¹)» [59, с. 198 –199].

Стосовно своєї національної орієнтації – бути сербом, Селімович якось сказав: *«Бути сербом – це славно, але й дорого»*. Він мав на увазі всі труднощі та перипетії, через які він пройшов, щоб залишитись вірним собі та бути тим, ким він є. Формально він досяг своєї мети лише в 1972 році, коли його роман «Дервіш і смерть» був опублікований у Белграді у виданні «Сербська література в 100 книгах» під номером 95. У своїй книзі «Друзі» Добрица Чосич наводить частину листа-заповіту Меші Селімовича до Сербської академії наук і мистецтв від 1976 року. Селімович пише: *«Я походжу з мусульманської родини з Боснії, а за національністю я серб. Я належу до сербської літератури, а літературну творчість у Боснії та Герцеговині, до якої теж належу, я вважаю лише рідним літературним осередком, а не особливою літературою сербохорватської мови. Я однаково поважаю своє походження і своє визначення, оскільки я прив'язаний до всього, що визначило мою особистість і мою працю. Будь-яку спробу її відокремити з будь-якою метою я вважав би порушенням свого основного права, гарантованого Конституцією. Тому я належу до нації та літератури Вука, Матавуля, Сремаца, Станковича, Кочича, Андрича і не маю потреби доводити свою спорідненість з ними. Зрештою, про це знали члени редколегії видання «Сербська література в 100 книгах», які також є членами Сербської академії наук і мистецтв і разом зі мною працюють у відділі мови та літератури: Младен Лесковац, Душан Матич, Воїслав Джурич і Бошко Петрович. Я не*

---

¹ тут і надалі переклад іншомовних джерел наш – М. К.

випадково надсилаю цього листа до САН з чітким проханням вважати його дійсною автобіографічною відомістю» [27].

Цікавим фактом про Мешу Селімовича є те, що він із застереженням ставився до різних нарисів, історій про його життя. Письменник вважав, що ніхто не напише краще про тебе, ніж ти сам. Для Меші Селімовича було важливо записати свої життєві спогади на папері, оскільки у такий спосіб він мав можливість залишити у своїй підсвідомості більше місця для чогось вищого, яке б мало зв'язок із літературною творчістю. Література була способом його ідентифікації перед самим собою та іншими людьми.

Головні романи Меші Селімовича написані сербохорватською мовою, в якій домінують турцизми та арабізми, що є характерним для Боснії.

Меша Селімович завжди був поціновувачем цікавого читива. В дитинстві письменник любляв слухати мамині та бабині казки, пісні, вірші. Деякі з них були характерними для мусульманської культури. Про свій читацький досвід і впливи письменник говорив наступне у книзі «Спогади»: *«Я завжди багато читав, з самого раннього дитинства, чудові, колоритні, гуманні казки Андерсена, душевні і прості вірші Йована Змая, хвилюючі романи Карла Мая, чудові, теплі оповідання Лази Лазаревича, щемливі романи Чарльза Дікенса; все, що відповідало дитячому та юнацькому віку. Це був невгамовний голод; світанок часто заставав мене з книжкою. У нас вдома була чудова, велика, гарно оформлена бібліотека, і я весь вільний час, крім ігор, використовував для читання. Так найбільше страждало навчання, хоч я і вчився добре, але в школі було нудно. В четвертому класі гімназії я прочитав книгу «Бідні люди» Достоевського, а згодом інші романи із зібрання творів довоєнної «Народної просвіти» з Белграда. Я був приголомшений тією чудовою літературою, яка відкрила мені невинуватий і невідомий світ таємниць людської душі, настільки переплетених і настільки чарівних, що я був приголомшений» [59, с.152-153].*

Меша Селімович почав писати досить пізно. Свої найкращі романи він написав у шістдесятих і сімдесятих роках минулого століття. Його перша книга, збірка оповідань «Перша рота» («Prva četa») вийшла друком у 1950 році, коли

йому було 40 років. Наступний твір – роман «Мовчання» («Tišina»), з'явився через 11 років. Невдовзі побачили світ романи «Чужа земля» («Tuđa zemlja») і «Туман і місячне сяйво» («Magla i mjesečina»), за які Селімович не отримав особливого міжнародного визнання [45].

Проте справжнім шедевром став роман «Дервіш і смерть». Сюжет твору розгортається в Сараєво XVIII століття під османським пануванням і відображає власний досвід Селімовича та його брата. Ця історія – про марність опору однієї людини репресивній системі та про зміни, які відбуваються в людині після того, як вона стає частиною цієї системи. Цей роман є сполучною ланкою між мудрістю давніх часів і сучасним мисленням. Меша Селімович присвятив роман своїй дружині Дарці, із вдячністю, оскільки саме вона підтримувала його у всьому, що він робив у житті. Деякі критики порівнюють цей роман із «Процесом» («Der Prozeß») Франца Кафки. Його перекладено багатьма мовами, зокрема українською, англійською, російською, німецькою, французькою, італійською, турецькою та арабською. Кожен розділ роману відкривається цитатами з Корану. Письменники з Боснії та Герцеговини запропонували Меші Селімовичу висунути цей роман на здобуття Нобелівської премії з літератури [45].

У 1970 році вийшов друком роман «Фортеця» («Tvrđava»), який, на відміну від попереднього, дещо оптимістичніший і пройнятий вірою в кохання. Поки що українською і англійською перекладено лише ці два романи Селімовича [45].

Крім багатьох художніх творів, письменник також написав книгу про реформу мови «За і проти Вука» («Za i protiv Vuka») [55]. Меша Селімович цікавився структурою мови, а також тим, хто створює мову. У нього були два варіанти відповіді на це питання: народ або письменники. У своїй праці «Спогади» Меша Селімович висловлює свою думку щодо мовного питання і згадує слова видатного сербського мовознавця, фольклориста Вука Караджича: «...мову творять селяни, а нам залишається лише вивчити її якнайкраще...» [59, с.192]. В своєму дослідженні «За і проти Вука» Меша Селімович висвітлює

основні деталі полеміки щодо мовного питання, які свідчать про його великий інтерес до мови.

Меша Селімович помер 11 липня 1982 року. Йому було 72 роки. Нерухомий і німий, він дивився по телевізору трансляцію фінального матчу Чемпіонату світу з футболу зі стадіону Сантьяго Бернабеу в Мадриді між Італією та Німеччиною, коли йому раптово стало погано. Хоча лікар приїхав швидко, він міг лише констатувати смерть велетня югославської літератури. Друзі та дружина Дарка сиділи біля його тіла до пізньої ночі. Його поховали 14 липня на Алеї почесних громадян Белграда на Новому цвинтарі, поруч із Скендером Куленовичем і Мілошем Црнянським. Він тихо і непомітно покинув цей світ, а ті, хто його знав, кажуть, що саме так він і жив [45].

Про важливість творчості Меші Селімовича для літературної спадщини свідчать літературні премії, які були засновані на його честь. «Премія Меші Селімовича» присуджується в Югославії з 1988 року за роман року, сьогодні ж така нагорода вручається в Сербії за найкращий твір, написаний сербською мовою (вручається з 2007 року), тоді як у Боснії та Герцеговині «Премія Меші Селімовича» присуджується за найкращий роман, який був виданий у Боснії і Герцеговині, Сербії, Хорватії, Чорногорії (присуджується з 2002 року) [45].

1.3. Життя і творчість Меші Селімовича у літературознавстві та літературній критиці

Творчість Меші Селімовича своєю унікальністю, надзвичайно глибоким філософським наповненням заворожує не лише звичайних читачів, але й велику кількість перекладачів, літературознавців, поетів, письменників, літературних критиків у всьому світі. Про це свідчить велика кількість літературознавчих розвідок, авторами яких є не лише сербські, але й українські дослідники.

Літературознавча стаття «Автобіографізм творчості Меші Селімовича на прикладі роману "Дервіш і смерть"» [40] з'явилась завдяки наполегливій праці та ґрунтовним знанням української дослідниці **Людмили Щеголь**. У ній розкриваються особливості метатекстуальності твору, а також трактування терміну «автобіографізм». Згадує Л. Щеголь і про життєвий досвід письменника, який відіграв важливу роль у створенні роману. Меша Селімович вклав цілу свою душу в написання цього твору, всі свої почуття, весь свій біль від втрати брата, яку він переживав надто важко. Така подія змусила його поглянути по-іншому на своє існування та світ загалом.

У своїх автобіографічних записах «Спогади» Меша Селімович описує цю подію детальніше: *«Наприкінці 1944 в Тузлі за вироком військового суду III корпусу розстріляний мій найстарший брат, партизан, офіцер командування Тузлянського військового округу. (Я не називаю імен, хоча, звичайно, я їх знаю; вони не знають або не пам'ятають, що зробили зі мною і моїм братом, я в цьому переконався недавно, коли один з них подав мені руку, а я не прийняв його жест, а він здивовано запитав моїх друзів, чому я на нього злюся? На плакатах, розклеєних по місту, було написано, що Шефкію Селімовича засуджено до смертної кари через те, що він забрав ліжко, шафу, стілець та інші дрібниці з ГУНД (Головного управління народних благ), а такий суворий вирок винесено, йдеться в повідомленні, тому, що підсудний є з відомої партизанської родини. Отже, наша родинна відданість революції і наша закоханість обернулися проти нас і зробили нас жертвами. А той підсудний, мій брат, у якого усташі забрали*

з квартири всі речі, чекав на свою дружину, яка дивом залишилась живою в концтаборі, і мала повернутися до Тузли. Коли я почув, що Шефкію розстріляли, я був шокований. Я лежав, не маючи змоги нічого зрозуміти, і безперервно плакав. Через кілька днів до мене приїхав водій УДБ, який возив мого брата на розстріл, і приніс мені повідомлення від загиблого. Шефкія перед смертю був спокійний... Я знав, що він невинний, навіть судді не говорили іншого. Водію не дозволили сказати, де він похований, тому я й сьогодні не знаю, де його могила. Цей неймовірний, сліпий, нерозумний вчинок став переломним моментом у житті всіх членів моєї родини: ми всі відчули, що сталося те, чого ми ніколи не могли очікувати. І справа не в смерті одного з нас, ми були готові до цього, нас було семеро в революції, а в такій страшній несправедливості, без причини і без сенсу...» [59, с.170-171].

Л. Щеголь звертає увагу також на манеру оповіді у творі, яка ведеться від першої особи і є інколи важкою для розуміння. Всі вислови дервіша Нурудина потребують глибокого прочитання і осмислення. Ще однією статтею київської літературознавиці є «Творчість Меші Селімовича. Роман "Дервіш і смерть» [39]. В цій роботі подана коротка, але змістовна характеристика творчості письменника.

Значний внесок у дослідження творчості Меші Селімовича зробила літературознавиця **Алла Татаренко**. У своїй статті «Життя на терезах оповіді: особливості нарративної стратегії роману Меші Селімовича "Дервіш і смерть"» [31] вона досліджує манеру ведення розповіді у романі. А. Татаренко звернула увагу на двокомпонентну назву роману «Дервіш і смерть» і запропонувала її трактування у контексті структури твору. Ми погоджуємось з думкою науковиці, що назва роману демонструє людину і її стосунки зі світом, людину, яка є замкнутою і відночас здатна відчувати. Сама назва символізує людське існування між двома світами або зв'язок між колишнім «я» і трансформованим «я» людини. Алла Татаренко також є автором статей «Трагедія втраченої віри в романі М. Селімовича "Дервіш і смерть" та Е. Станева "Антихрист"» [32], «Концепція людини в творчості М. Селімовича» [33].

Український письменник, літературознавець, перекладач **Іван Лучук** досліджував життєвий шлях і творчість Меші Селімовича у своїй статті «Босняк із сербською ідентичністю» [15]. На думку І. Лучука, Меша Селімович здобув свою славу заслужено, оскільки йому вдалось реалізувати у своїх творах універсальні цінності, які привернули увагу не лише вітчизняного, але й закордонного читача [15].

Згадку про Мешу Селімовича і його роман «Дервіш і смерть» залишила у своїй книзі «365. Книжка на кожен день, щоб справляти враження культурної людини» [35] українська літературознавиця і літературна критикиня **Ганна Улюра**. У цій книзі відгук про роман Меші Селімовича поданий разом із іншими творами класиків світової літератури. Г. Улюра називає «Дервіш і смерть» шедевром сербської літератури і вважає, що в цьому творі присутній автобіографічний мотив [35].

В українському літературному просторі прихильником творчості Меші Селімовича є також український поет і перекладач **Олег Коцарев**. Він позитивно ставиться до того, що балканська література набирає чималих обертів в Україні. До представників цієї літератури він відносить і Мешу Селімовича. У статті в часописі «Критика» О. Коцарев коротко знайомить українського читача з романом «Дервіш і смерть». Своім невеличким, але ґрунтовним описом твору він заохочує до читання балканського шедевру. У своєму огляді автор згадує про інтертекстуальність твору, його багате філософське наповнення та велику кількість ісламських мотивів. Літературознавець наголосив також на зв'язку роману з подіями із життя самого письменника, а саме згадав арешт і смерть рідного брата. О. Коцарев у своїй статті згадує також про Катерину Калитко та її вагомий внесок в існування українського перекладу роману «Дервіш і смерть» [10].

Перекладачка української версії роману «Дервіш і смерть» **Катерина Калитко** поділилась своїми враженнями від перекладацького процесу з Вінницьким інформаційним порталом «Вежа». На її думку, завдяки цьому роману українці отримали можливість відчутти дух Боснії і можливість

ознайомитись із аятами з Корану. К. Калитко відкрила українському читачеві шлях до пошуку сенсу життя та духовної трансформації разом із філософією Меші Селімовича, яка окреслюється у його творі. Вона вважає, що цей роман є важким для прочитання і підходить не для кожного читача: *«"Дервіш і смерть" Меші Селімовича – культова класика й висока полиця. Не повторюватиму зужитих формул про книжку, з якої люди вже не виходять колишніми. Той, хто з нею знайомий, знає це сам, а той, хто лише познайомиться – сам усе зрозуміє. Скажу лише таке: на моє глибоке переконання, у світі є дуже мало книжок, людяніших за цю. Селімович метафорично описував власну трагедію втрати брата, але написав універсальну історію всіх нас. Я особисто знаю дервіша Ахмета Нурудина і його друга Гасана. Я сама часом Ахмет Нурудин, а часом Гасан. Із цього перекладу колись розпочалася й триває досі одна з найголовніших історій мого життя»* [11].

Творчість Меші Селімовича також привернула увагу **Тетяни Петренко** – літературної критикині, редакторки відділу критики на інтернет-порталі «Читомо». Т. Петренко пише: *«Роман сербського письменника ХХ століття Меші Селімовича «Дервіш і смерть» – це екзистенціалістський жах минулого століття, помножений на блукання лабіринтами абсурдності Кафки. Тільки тут коридорами правосуддя ходить не пан К., а пан Ахмед, дервіш мевлевійського ордену. Він виходить до нас із сакрального безчасся – зі своєї текії-келії – у профанний світ, щоб врятувати несправедливо засудженого брата. Щоправда, потуги дервіша не набагато успішніші за потуги героїв «Замку» чи «Процесу». І цей абсурд у Селімовича відсилає читачів до жорстокого історичного механізму ХХ століття»* [19].

Український письменник і перекладач **Андрій Любка** також не залишив без уваги творчість Меші Селімовича. Читання роману «Дервіш і смерть» викликало у молодого літератора захоплення та позитивні емоції. Це зрозуміло з його слів: *«Ритм цієї прози такий, що чується спів з мінарету мечеті. І ти зачаровуєшся величчю, щоб на останніх сторінках побачити її справжнє обличчя. Роман про владу, про життя, яке може й не ламає, але гне до непізнаваності, про східну*

мудрість. Якщо любите несподівані фінали – вам сюди. Якщо цікавитеся Балканами й Боснією – цей роман для вас» [16].

Доречно ще тут згадати кропітку працю науковців **Теймура Атаєва** і **Соломії Вівчар** над книгою «Мости взаєморозуміння в балканських літературах» [2]. В цій книзі йдеться не лише про постать Меші Селімовича та його видатний твір, але й про Іво Андрича, Момо Капора, Милорада Павича, Міленка Єрговича, Джевада Карахасана. Дуже цікавою та пізнавальною є стаття Теймура Атаєва «Куди і до чого ми прямуємо, вибираючи шлях вперед?» (перечитуючи «Дервіш і смерть» Меші Селімовича) [1], в якій він наголошує на значимості твору для сьогодення, зупиняється на важливих деталях сюжету і трактує їх, досліджує зв'язок тексту з Кораном. Теймур Атаєв відносить роман «Дервіш і смерть» до елітарної літератури, яка не втрачає своєї актуальності з плином часу. Такі твори порушують вічні теми, якими цікавиться не одне покоління. На прикладі дервіша Теймур Атаєв демонструє те, як виглядає справжня екзистенція, яка наповнена не лише позитивними емоціями, але й почуттям страху, розчарування, невпевненості в завтрашньому дні та правильності своїх дій тощо. Людина впродовж цілого свого життя стоїть перед вибором. Лише вона вирішує, який шлях їй обрати. Перебувати на місці чи рухатись вперед попри все? Людина по-справжньому екзистує лише тоді, коли виходить із зони комфорту та приймає всю абсурдність людського існування. Такі думки філософів-екзистенціалістів підтримував Теймур Атаєв і сам Меша Селімович.

Творчість Меші Селімовича отримує високу оцінку не лише від європейських, але й від американських дослідників. Наприклад, **Томас Батлер**, професор славістики в університеті у Медісоні, штат Вісконсин, зараховує його твір «Дервіш і смерть» до найкращих романів світової літератури. У журналі «Slavonic and East European Review» Батлер опублікував обширне есе про роман Селімовича і висловив у ньому таку думку : *«Цей роман – не лише історія про втрачену силу, але і плач над речами, які ще не є здійснені, і реквієм мріям про*

можливе інше життя, яке крутиться в голові людини до того дня, коли вона зрозуміє, що немає більше іншого вибору, що вона назавжди сформована» [46].

На батьківщині Селімовича опубліковано багато праць, присвячених його творчості. Згадаємо ті з них, як є найважливіші в контексті теми нашої роботи. Досліджував творчість Меші Селімовича сербський літературознавець, знавець історії літератури академік **Предраг Палавестра**. Він був упорядником збірника «Меморіал Меші Селімовичу» («Spomenica Meše Selimovića») [53]. За його словами, ця антологія текстів охоплює широке коло тем: творчість Меші Селімовича, його погляди, а також життя письменника. «Добріца Чосич і Матія Бечкович, які були друзями Меші Селімовича, писали тексти не лише про його літературу, а й про нього самого», — сказав він. Палавестра додав, що писав про стосунки між Мешею Селімовичем, Іво Андричем і Боснією. «Іво Андрич і Меша Селімович залишили чіткі ознаки свого сприйняття як сербських письменників, і це фактично доля всіх сербських письменників у Боснії та Герцеговині», — сказав він. Вчений додав, що цей збірник слід пов'язати з попередніми збірниками про Мешу Селімовича та порівняти з тим, яке видала Академія БіГ. Академік **Светлана Велмар Янкович** розповіла, що збірник складається з 25 праць, які присвячені сприйняттю творів Меші Селімовича в синхронії та діахронії, беручи до уваги історію Балкан і останні події в цих областях. Вона навела також цитату з тексту Матії Бечковича, що справжня цінність того, що сказав Меша, полягає в тому, чого він не сказав і не написав [51].

До класичних дослідників творчості Меші Селімовича можемо ще віднести наступних науковців та їх праці: «Робити і бути: роман Меші Селімовича» («Ћiniti i biti: roman Meše Selimovića») **Касіма Прохича** [52], «Дух і чин: есеї про романи Меші Селімовича» («Duh i čin: eseji o romanima Meše Selimovića») **Мирослава Егерича** [9].

Дослідження творчості письменника продовжують нові покоління науковців. Сербська літературознавиця та поетеса **Надія Реброня** своєю ґрунтовною працею «Дервіш чи людина, життя і смерть» («Derviš ili čovek, život ili smrt») [22] збагатила науковий фонд студій, присвячених життю і творчості

Меші Селімовича. У цій праці науковиця досліджує роль аятів в контексті роману «Дервіш і смерть», зв'язок роману з містицизмом і дервішськими віруваннями, а також характеристику народних вірувань у підтексті цього ж роману.

Хорватський славіст **Іван Маїч** у статті «Функція османського культурно-історичного контексту в романах «Дервіш і смерть» та «Фортеця» Меші Селімовича» («Funkcija osmanskog kulturno-povijesnog konteksta u romanima "Derviš i smrt" i "Tvrđava») [49] висловлює думку, що для героїв творів Меші Селімовича характерна дихотомія стосовно сприйняття світу і себе в ньому. На його переконання, суб'єкт в романах письменника дещо замкнутий в собі, відсторонений від реального світу, а натомість занурений у свої внутрішні переживання» [49, с. 280].

Особливо цікавою видається наступна думка дослідника: *«Подібно до того, як Ахмед Нурудин або Ахмет Шабо Селімовича розриваються між суб'єктивністю, внутрішнім хвилюванням, прагненням до ідентичності з одного боку та об'єктивною необхідністю, суспільними порядками, відмінністю з іншого, рецепція цих двох романів частково зосереджена на аналізі суб'єкта по відношенню до можливостей його самореалізації чи інтерсуб'єктивної дії, іншими словами, до засвідченої текстом внутрішньої динаміки конституції персонажа ("речі не існують, поки вони не сказані"), тоді як інший потік рецепції зосереджувався на контекстуальному аналізі об'єктивних передумов, історичного контексту, часово-просторових дейксисів тощо» [49, с. 283-284]*.

Журналіст **Жасмин Ягич** є автором статті «Меша Селімович – боснійський письменник сербської національності» [44], вміщеної на інтернет-порталі «Al Jazeera Balkans». В ній він згадує про дитинство письменника, смерть його рідного брата Шефкії, особливості його творчості. Жасмин Ягич підсумував свою розповідь про Мешу Селімовича наступними словами: *«Справжньої відповіді на питання, ким був Меша Селімович, ніколи не буде. Проте, як би ми не трактували його життєвий вибір, політичний або ідеологічний вибір, ми*

повинні розуміти, що ця скромна людина з титанічною волею створила літературний твір, якому немає рівних у югославській культурі» [44].

Отже, всі вище перераховані праці, думки науковців свідчать про великий інтерес до творчості Меші Селімовича. Його популярність серед простих читачів та науковців є цілком заслуженою. Йому вдалось із своєї життєвої історії створити універсальну розповідь з філософськими елементами, яка може бути актуальною для будь-кого і в будь-який час.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФСЬКА ВІЗІЯ ЛЮДИНИ ТА СВІТУ У ТВОРАХ МЕШІ СЕЛІМОВИЧА «ДЕРВІШ І СМЕРТЬ» ТА «ФОРТЕЦЯ»

2.1. Розкриття особливостей людської екзистенції у романі «Дервіш і смерть»

Хто ближче знайомий із творчістю Меші Селімовича, той знає, що подорож його творами є захопливою, але водночас складною. Читач повинен себе підготувати до не надто легкого читання. Складність, таємничість, які характерні для його прози, лише підсилюють інтерес до творчості цього письменника.

Для Меші Селімовича було б надто просто у своєму романі «Дервіш і смерть» показати лише картину Боснії 18 століття з усіма її особливостями. Він вибрав для себе інший шлях, набагато складніший. Письменник разом із зображенням звичного людського життя під час османського панування створив складний літературний лабіринт, з якого не так легко знайти вихід. Не всім це вдається, оскільки ця книга не для всіх. Це залежить від обізнаності людини та її вміння вирішити складні загадки письменника. Спроби віднайти істинну думку можуть бути неодноразовими. «Дервіш і смерть» – це така книга, до якої хочеш повертатись знову і знову. Кожного разу відкриваєш її по-іншому, черпаєш для себе нові ідеї, які раніше не з'являлись. Роман «Дервіш і смерть» є завжди відкритим для роздумів, запитань, але у ньому ніколи не буде готових відповідей.

Цей роман Меші Селімовича з'явився в просторах літератури не випадково. Це своєрідна сповідь самого письменника, який перетворив власну життєву історію на літературний твір.

Написання роману відбулося не одразу після смерті брата. Це була ще жива рана, якій потрібний був час, щоб загоїтись. Меші Селімовичу спочатку хотілось просто втекти від цих думок подалі. Він намагався зайняти себе різними видами діяльності, але його біль не зникав. Рішення написати роман про свою родину

трагедію було глибоко продуманим. До нього він готувався довший час. Автор визначався з жанром, надихався творами інших письменників, шукав те, що найбільше буде йому відповідати. Меша Селімович вирішив опанувати техніку роману. Результатом цього були його романні твори, які передували написанню «Дервіша і смерті»: «Туман і місячне сяйво» («Magla i mjesečina») і «Мовчання» («Tišina»). Письменник згадував у своїх спогадах, що писати йому було часом надто важко. Він писав, залишав, а згодом повертався до писання. Незважаючи на всю складність творчого процесу, він ніколи не здавався [59, с. 172-175].

Невдовзі Меші Селімовичу вдалось втілити свій задум. Про цей тернистий шлях він пише у своїй книзі «Спогади»: *«Приблизно в 1962 році я знову почав працювати над своєю старою темою втраченого брата. Але на той час побудова роману визріла і могла витримати вже будь-яку обробку, а тема, на мій погляд, набула конкретного спрямування, гнучкості та ширших розмірів: минуло майже двадцять років від джерела, і у цьому новому досвіді вже не було жодного грубого насильства чи непереборних емоцій. Усе було опосередковано, трансформовано в можливий загальний досвід, як взаємозв'язок і конфлікт між ідеологією і особистістю, що постраждала. Тому тема універсальна. І все-таки тут все моє, незабутній вогонь не дозволив перетворити тему й мотив на холодну тезу. Це не зовсім особистий досвід, але це можливість для кожного. Основа ідеї роману і єдина схожість між моїм життям і романом лежала в питанні: ким я є після того вироку – скорботним і розгніваним братом чи невпевненим, переконаним членом партії? У романі це висловлено так: «Хто я тепер? Маловартісний брат чи невпевнений дервіш? Чи втратив я людську любов, чи пошкодив міцність своєї віри, втративши тим самим усе?...Чи втратив я людську подобу чи віру? Чи те й інше? Отже, конфлікт особистих почуттів і політичних переконань став центром роману. Це старий зміст, можливо є певна новизна в тому, що у Дервіша одне і друге однаково сильне. Звісно, поза цим світоглядним колом життя і роман повністю розмежовуються, хоча є багато подібних за змістом ситуацій. Чому я пішов в історію? Можливо, також тому, що я боявся прямої фактичної сили теми та*

приватних обмежень, які могли б знову втягнути мене в небажану афективну реакцію. А я хотів видобути з неї універсальність її значення. Читачі добре сприйняли «Дервіша». І здебільшого всі критики. Але читачі для мене важливіші. Завдяки газетам, радіо, телебаченню, деяким журналам, а, напевно, і актуальності теми, мої твори і моє ім'я увійшли у вухо і серця людей. Іноді як розрада, іноді як нерозуміння, але так виглядає, що не може бути інакше» [59, с.176-177].

Меша Селімович у своїх «Спогадах» згадує про неабиякий інтерес науковців до свого роману «Дервіш і смерть». Авторами перших рецензій на цей твір були: **Вук Крнєвич** та **Анте Педешич**. Вук Крнєвич був першим, хто висловився про роман. Його судження не були позитивно схвалені Мешою Селімовичем, оскільки критик порівнював головного героя з самим автором. Меша Селімович у своїй книзі «Спогади» назвав це «...справжнім способом дискредитації» [59, с.177].

Ми погоджуємось з думкою Меші Селімовича, що цілковито ототожнювати героя роману і самого автора не варто, але ми не можемо заперечити тої можливої думки, що автор може частково писати у творі про себе та свої переживання.

Структура твору «Дервіш і смерть» є складною, наповненою різними таємничими загадками, які постійно тримають читача та його увагу в активному стані. В цьому романі Меша Селімович мав на меті описати життєве коло та особливості існування людини в ньому. Розповідь ведеться від першої особи. Такий твір видається схожим на сповідь людини перед кінцем власного існування. Вона згадує все, що їй вдалось і не вдалось зробити впродовж свого земного життя. Це є досить емоційним читивом. За допомогою ретроспекції головний герой розповідає про своє життя від початку і до останніх моментів свого існування, коли він очікує на власну смерть. Кожний розділ роману починається з цитати з Корану, яку письменник трактує по-своєму, наповнює своїм змістом.

Усі події роману «Дервіш і смерть» обертаються навколо однієї особи. З перших сторінок твору ми дізнаємося про головного героя Ахмеда Нурудина – дервіша, шейха текії Мевлевійського ордену. В молодості він служив в армії. В цей період Ахмед був закоханий, мав свій об'єкт захоплення. Згодом він втратив своє кохання, коли повернувся зі служби. Його кохана дівчина вийшла заміж за іншого чоловіка, не дочекавшись Ахмеда. Вона повністю перекреслила їхнє кохання та плани на майбутнє. Це був один з найважчих ударів для головного героя. Після цього свій прихисток він сподівався віднайти в релігії.

Майже ціле своє життя він присвятив служінню Богові. Найбільшу насолоду головний герой отримувал від молитви, читання Корану. Тільки так, на нашу думку, Ахмед рятувався від згадок про своє минуле до служіння у текії. Не пізнавши справжнього сімейного щастя, Ахмед свою втіху знайшов у релігії. Більшу половину свого життя він йшов до духовної мети, рухався лише в одному, релігійному напрямку. Життя вносить свої корективи і змушує людину ще раз переосмислити своє існування, свої цінності.

У творі ми можемо побачити тривале протистояння між дервішем Мевлевійського ордену і Ахмедом Нурудиним, звичайною людиною. Релігія була для нього тією самою фортецею, в якій він шукав прихистку і почувався в безпеці. Це була його своєрідна зона комфорту, з якої деколи усе-таки доводиться виходити. Його віра в гармонію світу поступово почала руйнуватись після тривожної звістки, яка була причиною його внутрішньої трансформації.

Ахмед у першій частині твору і Ахмед у другій частині твору суттєво відрізняються. Спочатку це ревний слуга Бога, а згодом він стає справжньою бунтівною людиною. Ахмед спершу намагався жити у своєму світі, де був лише він і Бог. Щоразу він намагався уникати прийняття якихось рішень, які несли певну відповідальність. Йому було комфортно так жити, але життєві обставини змусили його подивитись на світ по-іншому.

Зміну головного героя можна пояснити з екзистенційної точки зору. Спочатку ми бачимо звичайного дервіша Ахмеда, який дотримується догм своєї релігії, служить їй. Він сумлінно виконує обов'язки дервіша. На даному етапі

лише цим він і живе. Згодом його думки стають дещо іншими, коли він дізнається, що його брат ув'язнений. Гарун займався писарським ремеслом. Причиною його затримання та ув'язнення стало виявлення ним певних документів, з яких він довідався надто багато. Звісно, це не сподобалось владі. З одного боку, Ахмед хотів врятувати свого брата, а з іншого боку – боявся вчинити те, що суперечить вірі. Ця ситуація його невимовно пригнічувала. Перебуваючи у такому важкому психологічному стані, Ахмед себе запитував: *«Як же так стається раптом, котрий камінь випадає з підмурівка, коли все починає хилитися й руйнуватися? Життя здавалося міцною будівлею, жодної тріщини не було видно, та раптовий землетрус, безглуздий і безпричинний, зруйнував горду споруду, ніби вона була з піску»* [25, с.85].

Думки про ув'язненого брата не давали йому спокійно жити. Він все ще не міг перейти цю свою межу, а покладався на волю Божу. Для його приятеля Гасана це було неприйнятно. Як можна нічого не робити, покладаючись на віру і справедливість, коли твоя найрідніша людина перебуває у скрутному становищі? Гасан пропустив через себе цю ситуацію. Свою позицію щодо цього він висловив у наступних словах, скерованих до Ахмеда: *« – О нещасний дервішу! Можете ви хоч коли-небудь думати не по-дервішськи? Чинити, як призначено, приймати Божу волю, рятувати справедливість і світ! Як ви не вдавитесь тими пишними словами? Невже не можете зробити щось і по людській волі, без порятунку світу? Облиш ти світ у спокої, заради Бога, він буде щасливішим без ваших турбот! Зроби щось для людини, чиє ім'я добре знаєш, яка, цілком випадково, ще й є твоїм братом, щоб не пропала без провини заради тієї справедливості, яку ти захищатимеш. Якби смерть твого брата була запорукою завтрашнього всезагального раю, тоді гаразд, хай би вмирав, він би спокутував багато лиха. Але ж не спокутує, все залишається так, як і було»* [25, с. 137-138].

Гасан – це символ свободи у творі Селімовича. Він ніколи не боявся ризикувати, щось змінювати у своєму житті. Гасан здобув освіту в Стамбулі, став гордістю для своїх батьків та родичів. Згодом його світосприйняття змінилось.

Спосіб його життя кардинально відрізнявся від попереднього. Він проміняв престижну службу на дружбу з простолюдинами, а також на вечори у несерйозних компаніях. Він почав займатись торгівлею, перегонюючи худобу. Відносини з батьками через це помітно погіршились. Батько навіть вирішив позбавити його спадку. Незважаючи на сімейні проблеми, Гасан знайшов себе, поринув у цілковиту свободу своїх дій та бажань.

Гасану було важко переконати дервіша, тому що думка його була незмінною: *«Справді вважаю, що Божя воля – верховний закон, що вічність – міра наших вчинків, і що віра важливіша за людину. Так, море було й буде, і воно не вируватиме через одну крихітну смерть»* [25, с.139].

Гасан був готовий навіть зректися свого спадку, щоб допомогти Гаруну, але Ахмед всеодно не змінював своєї позиції. Він не був готовий брати відповідальність на себе, тому для нього було неможливим ще пізнати основний прояв екзистенції. Свобода – це і є вміння прийняти будь-який результат свого вибору, яким би він не був... Лише після відвідин муфтія у нього ніби перевернувся світ. Незважаючи на неспокій, Ахмед розуміє, що потрібно викрасти Гаруна негайно, але було вже надто пізно... Незабаром він дізнається від Хафіза Мухамеда, що його брат убитий.

Ця трагедія перевернула життя Ахмеда. Саме вона є найголовнішою причиною його зміни. Зміна у душі головного героя пов'язана з межовими ситуаціями, у яких він перебував. До цих ситуацій можемо віднести: звістку про смерть Гаруна, цілковите розчарування у владі, чекання неминучої смерті. Також дервіш відчуває екзистенційну кризу. Його життя стає іншим. Верхівка влади у нього викликає ненависть. Саме через неї загинула його найрідніша людина. Ахмед втрачає віру у справедливість. Перед ним постає жорстока реальність. Звичним для нього стає відчуття самотності. Він відчуває страх, біль, неспокій. Його постійно турбувала внутрішня невизначеність. Саме через неї він став вразливим до реального світу. Межові ситуації, екзистенційна криза, екзистенціали відіграли важливу роль у його сприйнятті власного існування.

На нашу думку, роман «Дервіш і смерть» – це багатоконфліктний твір, у якому йдеться про конфлікт між простою людиною та безвідповідальною владою, внутрішній бунт, зміну головного героя, переосмислення ним свого життя.

Тема абсурду була однією з найголовніших тем, які порушувались у творах ХХ століття. Абсурдність людського існування Меша Селімович представив у своєму романі «Дервіш і смерть». На початку твору головний герой Ахмед Нурудин виголошує ідеї щодо людського існування та смерті, які були близькими до філософії А. Камю.

Ахмед Нурудин дотримувався ідей абсурдності А. Камю, коли розмовляв з хворими людьми і готував їх до неминучої вічності. Він говорив, утішаючи: *«Смерть – це екин, беззаперечне знання, єдине, чого ми точно можемо сподіватись. Нема ні винятку, ні несподіванки, до неї ведуть усі шляхи, все, що ми робимо – це підготовка до неї, підготовка вже відтоді, щойно вперше заплачемо на материних руках, щодня ми тільки ближчі до неї і ніколи не віддаляємось. А якщо це екин, то чого ж ми дивуємось, коли вона приходить? Якщо життя – тільки коротка мандрівка, що триває годину або день, то нащо ми боремось, аби продовжити її ще на годину або день? Земне життя оманливе, вічність значно краща»* [25, с.18].

На цьому життєвому етапі Ахмед Нурудин дотримується такої думки, як Альбер Камю, що протидія неминучій дійсності є цілковитим абсурдом. Наша доля вже давно визначена. Нам лише потрібно прийняти це і жити з цим.

Наприкінці твору Ахмед розумів свою конечність, але все ж у нього не виникало бажання швидше наблизитись до неї. Навпаки, у ньому було ще бажання жити. Тут найбільшим абсурдом було б вчинення самогубства, але у нього такого і в думках не було. Він приймав абсурдність світу до самого свого кінця.

Під впливом різних життєвих обставин Ахмеда Нурудина переслідують почуття страху, неспокою, розпачу. Важко сконструювати цілісну картину філософії буття без цих екзистенціалів.

У романі «Дервіш і смерть» найвиразніше зображений екзистенціал «страху». Передумовою появи страху у Ахмеда Нурудина був страшний сон, у якому він бачить свого брата Гаруна мертвим. Ці жахливі почуття з віщого сну згодом перейшли у його реальність. Дервіш не розумів, як можна продовжувати говорити людям, що смерті не потрібно боятись. Усю гіркоту стану дервіша можна було зрозуміти з його слів: *«Я вірю в Судний день і у вічне життя, але почав раптом вірити також і в страх смерті, в страх перед тією непроглядною чорнотою»* [25, с. 20].

Неспокій у Ахмеда продовжив ще більше назривати після зустрічі із сестрою Гасана. Важко було йому визначити головну причину свого неспокою. З одного боку, він себе картав, що не заступився за Гасана перед його сестрою, але, з іншого боку, почав виправдовувати себе, що він це робить заради порятунку свого брата. Його внутрішній стан від цього не змінювався.

Ахмеду Нурудину завжди було важко прийняти будь-яке рішення. Можливо, через те, що він боявся взяти відповідальність на себе, боявся прийняти неправильне рішення. Шлях у невідоме викликав у нього найбільший страх. Саме через страх Ахмед не зміг погодитися на викрадення Гаруна із в'язниці. Він пояснював це так: *«Врятувавши його, я прийняв би остаточне рішення: стаю на інший бік, повстаю проти ладу і себе колишнього, зрадивши свій спокій. І нездатний був на жодне з двох рішень, від першого мене відвертала розхитана впевненість, від другого – сила звички і страх шляху в невідоме»* [25, с. 66].

Екзистенціал страху можемо віднайти у романі, коли Ахмед йде до муселіма просити звільнення для свого брата. Також спостерігаємо зміну спокою на відчай і страх, коли Ахмед дізнається про смерть Гаруна. Всі ці тривожні почуття поєднувалися з невимовним болем. Перебування головного героя у в'язниці також супроводжувалось страхітливими думками. Ахмед Нурудин розумів, що з кожним днем він втрачає себе. Він боявся, що йому не вдасться покинути стіни тієї темної в'язниці. Ахмеда знову пронизав страх, коли він прочитав лист від стамбульського мулли. Страшно було йому писати наказ про затримання свого

найкращого друга Гасана. Ахмед відчував страх до кінця свого життя. Звісно, він розумів, що смерті неможливо уникнути. Все, що має статися – станеться. Із цією істиною не посперечаєшся, але її так важко прийняти.

Перед смертю Ахмед Нурудин встигнув сказати свої останні слова: *«Страх заливає мене, як вода. Живі нічого не знають. Навчіть мене, мертві, як померти безстрашно, чи принаймні не сповнитись жаху. Бо смерть – це таке ж безглуздя, як і життя»* [25, с. 467].

У науковому дослідженні **Людмили Рижак** «Філософія як рефлексія духу» [23] ґрунтовно викладено роль в людському житті екзистенціалу «страху», який найбільше супроводжує Ахмеда Нурудина впродовж всього його існування. У вище згаданій праці дослідниця подає наступну думку: *«Життєвий страх, викликаний перспективою втратити життя, змушує людину трансцендувати – виходити за межі конкретних обставин свого життя. Мета цього руху – це істинне буття (екзистенція), на відміну від "буття-в-світі" та "співбуття". Екзистувати – означає "бути поза собою", бути в екстазі, виходити за межі своєї впорядкованої свідомості, емпіричного світосприйняття, соціально організованого досвіду»* [23, с. 251].

Невід’ємною складовою екзистенціалізму є тема **самотності**, про яку часто говорять у поєднанні з іншими екзистенційними темами «життя і смерті», «страху» тощо.

Як людині, яка відчуває самотність, продовжувати жити у цьому приреченому світі? Чи є спосіб подолати екзистенційну кризу, яка наближається? Так, є. На нашу думку, людині необхідна опора. Не може вона екзистувати самотужки. Для цього їй потрібне суспільство або хоча б якась людина, яка б допомагала їй приймати світ таким, яким він є.

Від початку Ахмед Нурудин відчував себе самотнім. Йому бракувало батьківської любові. Стосунки з братом Гаруном також не були дуже тісними. Не пощастило Ахмедові створити власну сім’ю, відчути кохання сповна. Самітництво було невід’ємною частиною його життя.

Єдиною втіхою для нього стала дружба з Гасаном. Саме вона допомагала Ахмедові час від часу втекти від цієї екзистенційної кризи. На початку роману дервіш був іншої думки про Гасана. Він вважав його легковажним, дивакуватим чоловіком. Думка про нього поступово змінювалась, коли Гасан виявляв турботу, співчуття до Ахмеда. Гасан для дервіша був тим самим порятунком від самотності.

Помилковим було б не згадати роль позитивних екзистенціалів у житті людини – любові, дружби, надії, підтримки тощо.

Дружба Ахмеда і Гасана є чудовим прикладом розкриття «екзистенціальної комунікації». Це поняття досліджував німецький філософ і психіатр Карл Ясперс. Під час такої взаємодії людина є вільною в своїх думках та бажаннях. Часто елементом екзистенційної комунікації є любов. Саме це високе людське почуття спроможне вивести людину з усіляких межових ситуацій.

Любов – прекрасне почуття, яке є одним з найважливіших екзистенціалів людського буття. Любов – це не лише відносини між жінкою та чоловіком. Вона буває різною. Існує батьківська любов, любов до навколишнього світу, братерська, сестринська любов тощо.

На нашу думку, між Гасаном і Ахмедом існує щось схоже на братерську любов. Неодноразово у тексті ми знаходимо ніби зізнання у любові, які линуць з уст Ахмеда: *«Я полюбив його, знав це, бо він зробився потрібним мені, я не міг дорікнути йому нічим, хай що він казав чи робив, і все, пов'язане з ним, стало для мене вкрай важливим. Любов, напевне, єдине явище в світі, якого не треба пояснювати, якому не треба шукати причини. Проте я це роблю, хоча б для того, щоб іще раз згадати чоловіка, що стільки радості приніс у моє життя»* [25, с. 319].

Науковець **Р. В. Самчук** у своїй статті «Роль екзистенціалу “любов” в інтерпретаціях проблеми буття людини гуманістичною психологією» [30] розглядає цінність і реалізацію екзистенціалу любові. Науковець проводить своє дослідження, опираючись на ідеї гуманістичної психології, яка розглядає людину як індивіда. Саме любов дає можливість кожній людині розкрити свою

справжню сутність, своє нутро. Почуття любові, турботи є ключовими елементами спільної екзистенції між людьми. Під час екзистенційної комунікації люди не лише сприяють чужому розкриттю індивідуальності, але й самі відкриваються перед собою, пізнають для себе свої інші сторони. Любов окрилює людину, показує її справжню оголену душу. Завдяки любові життя набуває хоч якогось сенсу, незважаючи на визначеність людського буття.

У праці «Роль екзистенціалу “любов” в інтерпретаціях проблеми буття людини гуманістичною психологією» Р. В. Самчук описує своє розуміння любові, яке має схожість з думками гуманістичних психологів: *«Любов як фундаментальний принцип особистості виявляє себе в різних модусах і дає можливість повноцінно проявити людську здатність любити і прагнення творити в будь-якій ситуації буття»* [30, с. 6].

Ми погоджуємось з вище зазначеними думками, оскільки також вважаємо, що екзистенціал любові сильно впливає на розкриття особистості. На нашу думку, екзистенціал любові настільки сильний, що може протидіяти екзистенціалу страху, розчарування, самотності тощо.

Ці ґрунтовні наукові розмірковування Р.В.Самчука допомогли нам дослідити суть екзистенціалу любові між Ахмедом Нурудіном і його приятелем Гасаном у романі «Дервіш і смерть».

Незважаючи на те, що Гасан був цілковитою протилежністю Ахмеду, він був для нього надзвичайно важливим. Подекуди друг замінював йому брата, якого дервіш втратив. Саме любов, турбота Гасана продовжували існування Ахмеда. Невідомо, що б було з ним, якби у його житті не було такого приятеля. Вони протилежності, які доповнюють один одного, а тим самим переживають разом справжню екзистенцію.

Релігія також посідала важливе місце у житті Ахмеда Нурудіна. Читання Корану завжди заспокоювало стривожену душу головного героя. Незважаючи на різні життєві обставини, Ахмед не зрікався Бога, завжди сподівався на його допомогу.

Дослідивши роман, можемо з впевненістю сказати, що «Дервіш і смерть» – це яскравий приклад екзистенціалістської літератури. Опираючись на головні ідеї екзистенціалізму, можемо стверджувати, що Ахмед є унікальною духовною істотою, як і всі ми. Це беззаперечна істина.

Головному герою не характерна одноманітність. Він змінюється впродовж усього роману, а цьому сприяють межові ситуації, екзистенційна криза та позитивні і негативні екзистенціали, які взаємодіють між собою.

Читання такого твору викликає в людини певною мірою тривогу, хвилювання, песимізм тощо. У романі переважають настрої, характерні для екзистенціалістського твору.

Роман Меші Селімовича «Дервіш і смерть» – це модерністичний філософсько-психологічний твір з розкриттям головних метафізичних питань. Головний герой ніби веде особистий щоденник, в якому ділиться своїми подіями і переживаннями у житті. Він вірить, що ці записи знадобляться йому в майбутньому. На думку Ахмеда Нурудина, він зможе завдяки цим нотаткам втекти від реальності та власної смерті.

Це універсальна історія про пошуки щастя, сенсу життя, власної ідентичності тощо. Гасан – це цілковита протилежність Ахмедові. Це як «Інь» та «Янь». Вони зовсім різні. Їхні уявлення про людину та світ відрізняються між собою, але вони доповнюють один одного, екзистують разом. Гасан відіграє важливу роль не лише у розкритті особистості Ахмеда: водночас з його уст читач отримує готові відповіді на вічні запитання. Своїми влучними словами Гасан неодноразово звертався до дервіша, щоб повернути його на вірний шлях.

В романі «Дервіш і смерть» ми бачимо Ахмеда Нурудина як людину, яка пережила зіткнення несумісних для неї речей: дервішської догми і звичного людського життя. Він боїться вийти зі своєї зони комфорту. Власна релігійна ідеологія заважає йому пізнати реальний світ. Йому важко робити вибір. Ахмед постійно втікає від прийняття рішення. Це і є його найголовнішою проблемою, яку він так і не зміг вирішити.

Наприкінці цього роману ми бачимо людину, яка має бажання жити, боїться свого неминучого кінця, але не знає, що їй робити далі. Головному герою так і не вдалось зрозуміти сенс свого життя. Його охопив страх перед невідомим, яке ось-ось прийде.

Особистість Ахмеда має універсальні особливості, які можуть бути у будь-якої людини з будь-якої епохи. Впродовж цілого свого життя Ахмед перебуває в пошуках своєї ідентичності. Йому важко самотійно це робити, він шукає підтримку в своєму оточенні. Найбільшою опорою для нього був його приятель Гасан, який є водночас його антиподом у творі. Це людина із зовсім іншим баченням і сприйняттям світу. Гасан вільний, він обожнює життя, не боїться вирішувати проблеми, а Ахмедові навпаки страшно бути зі світом сам на сам. Ахмед вірив, що потрібно жити за визначеними правилами. Найбільша помилка Ахмеда Нурудина полягає в тому, що він не приймав недоліки світу. Життя потрібно приймати таким, яке воно є. Головному герою було важко це зрозуміти. Він залишився сам на сам зі своїм болем та страхом.

Отже, в романі «Дервіш і смерть» за основу взята філософія, яка цілком відповідає філософії Нового часу, тобто тій філософії, де людину розглядають як індивідуальну особистість, яка має власну візію світу та здатна відчувати різні почуття.

2.2. Змалювання людини як духовної істоти в романі «Фортеця»

Роман Меші Селімовича «Фортеця» («Tvrđava») був написаний в період між 1967 – 1970 рр. Потужне філософське підґрунтя твору є помітним ще з перших рядків, в яких йдеться про те, що людині в будь-якому випадку характерна смертність. Такі рядки одразу викликають у читача зацікавлення та водночас бажання до роздумів. Визнання абсурдності людського життя, пошуки власної ідентичності, змалювання переламних моментів або екзистенційних криз, духовних трансформацій свідчать про те, що ми маємо справу з екзистенціалістським твором, який заслужено належить до високої літератури.

Незважаючи на те, що Меша Селімович присвятив дружині Дарці свій найбільший твір «Дервіш і смерть», роман «Фортеця» має більшу схожість з обставинами їхнього подружнього життя.

Цікавим є те, що Меша Селімович хотів написати роман про сучасну людину і світ, а в романі «Фортеця» використав історичне тло XVII століття, точніше, період після Хотинської битви, яка відбулась у 1621 році.

На думку самого письменника, роман «Фортеця» з точки зору ідейного наповнення, композиції є значно простішим твором, ніж «Дервіш і смерть» [59, с.190]. У своїх записах «Спогади» Меша Селімович зосередив увагу на інтерпретації цього роману. На його думку, багато критиків вдавалися до компіляції, неодноразово повторювали його думки в своїх напрацюваннях. З цього і висновок, що було важко знайти неправильне трактування роману «Фортеця» серед критики [59, с. 192].

«Фортеця» – це ще одна мандрівка філософією Меші Селімовича. Це, власне, друга спроба письменника показати, яким може бути життя у людини XVII століття. Цей твір є прикладом екзистенціалістської літератури, оскільки у ньому розглядаються основні питання екзистенціалізму, а саме: сенс людського життя і його зв'язок із світом, існування людини та її сутність, кардинальна зміна світогляду тощо.

Назва роману не є випадковою, навпаки – вона є символічною. Фортеця – це про людські цінності, які окрилюють, роблять сильнішими, дають віру у щасливе майбутнє, роблять життя змістовним.

Меша Селімович у своїй автобіографічній праці «Спогади» («Sjećanja») охарактеризував головного героя роману «Фортеця» так: *«Головний герой роману, Ахмет Шабо, хоче знайти міст до інших людей, щоб вибратися з фортеці, бо він знає, що ненависть роз'єднує і нищить нас, тримає нас лише любов, чи принаймні віра в те, що можливе будь-яке розуміння між окремими людьми та суспільством. Керуючись цією вірою та бажанням, він залишається бадьорим та морально чистим»* [59, с. 191].

Ахмет Шабо – це сильна особистість, яка знайшла в собі сили віднайти сенс свого життя після всіх жахів і страждань, які випали на його долю. Це та людина, яка пройшла ряд «межових» ситуацій, але не втратила цілковитого бажання жити. Незважаючи на те, що його постійно переслідував страх, він не хотів вірити у жорстоку реальність світу, долав свої емоційні проблеми.

Цікавою для нашого дослідження та для доповнення характеристики головного героя є стаття швейцарського славіста **Роберта Ходела** «Імперські рамки (сербської літератури) – випадок Меші Селімовича» [38]. В цій праці науковець досліджує поняття «імперіалізму» та його зв'язок з літературою. Роберт Ходел пов'язав своє дослідження з творчістю Меші Селімовича, охарактеризувавши головних героїв його романів «Дервіш і смерть» та «Фортеця» з точки зору їх культурної ідентичності. Герої романів Меші Селімовича є представниками мусульманської та християнської релігій. Незважаючи на це, не всі вони були ревними захисниками віри. Не всі вбачали сенс свого життя у наслідуванні догм. Хтось знайшов сенс свого існування в чомусь зовсім іншому, наприклад: в любові, дружбі, праці, свободі тощо. Роберт Ходел подає своє бачення головного героя роману «Фортеця»: *«...він бореться не за християнську чи мусульманську "фортецю", а виключно за свободу особистості»* [38 с. 15].

Ми погоджуємось із твердженням Роберта Ходела, оскільки віра не була в пріоритеті для Ахмета Шабо. Вона не була рятунком для його душі. Це не Ахмед Нурудин з роману «Дервіш і смерть» зі своїми релігійними переконаннями. Це зовсім інша особистість, яка впродовж всього свого життя переживає внутрішні трансформації, які дали їй можливість відчувати себе вільною у своїх бажаннях та діях.

Роман «Фортеця» розпочинається з драматичної та емоційної розповіді про перебування головного героя у далекій українській землі десь під Хотиним. Ахметові важко згадувати ці часи. Він вдячний долі за те, що залишився живий і повернувся додому. Невимовно важко було звичайному вчителю, який покинув своє ремесло, опинитися десь в багнюці, в холодних окопах на чужій землі та бути свідком людських мук. Хтось гинув від хворіб, хтось від голоду, а хтось від невдалих наступів та рук ворогів. Багато його земляків загинуло на цих землях. За що воювали ці сараєвці? Це питання не давало йому спокою. Для Ахмета Шабо їхня смерть була цілковитим безглуздом, яке не принесло ніякої користі світу.

Після війни це була вже зовсім інша людина, яка мала на думці лише одне: *«Не варто говорити про жахливу різанину, про людський страх, про звірства одних і других, – цього не треба ні пам'ятати, ні оплакувати, ні славити. Найкраще забути, щоб і людський спогад про все те погане загинув, щоб діти не співали пісень про помсту»* [26, с. 3].

Перші філософські думки з'являються з уст Мули Ібрагіма, приятеля Ахмета Шабо: війни були і будуть. На його думку, так влаштоване життя. Людині властиво виплескувати негатив. На жаль, в глобальному плані це призводить до війн, які несуть за собою лише біль і страждання.

Ще більшим потрясінням для Ахмета після війни була звістка про те, що майже всю його рідню забрала чума. Він навіть не знав, де вони поховані. Батьківську хату спалили цигани. Там не було до чого повертатись. Від неї майже нічого не залишилося. Було зруйноване все його минуле. Зв'язок з ним було втрачено. В його душі була цілковита порожнеча, яка згодом переросла в

байдужість. На цьому життєвому етапі в нього були змішані відчуття. Його життя перевернулось з ніг до голови. З одного боку, його не тішила реальність, оскільки багато проблем, страждань випало на його долю, а з іншого боку, його тішило наступне: *«Мало хто в місті міг сказати, можливо, тільки я один-однісінький: я щасливий, бо живу. Цього я не вимовив, але відчував усім єством, кожною жилкою. Інші не могли так сказати, бо не висіли над прірвою»* [26, с.13].

До прийняття світу з усіма його недоліками Ахмеда Шабо повертали найголовніші речі – кохання, праця, дружба.

У своєму житті Ахмет Шабо зустрічав чимало людей, які по-різному впливали на нього. Присутність кожного з них була важливою у його житті, а саме для становлення його особистості.

Вирватись із свого самотництва і тотальної байдужості головному герою вдалося найбільше завдяки одній людині, яка зробила його існування змістовнішим. Це була дівчина на ім'я Тияна, дочка покійного Мичі Белотрепича, який був вбитий невідомими злочинцями. Одного разу він поїхав на ярмарок до іншого міста з товаром і не повернувся. Влада була абсолютно незацікавлена у пошуках цього простого чоловіка. Тияна була колишньою сусідкою Шабо. Дівчина стала для нього цікавим співрозмовником. Лише з нею він почувався вільно. Ахмет розказував цій дівчині те, чого нікому раніше не розказував. Вона була першою, хто дізнався з його уст про жахіття війни.

Долі Ахмета і Тияни Белотрепич переплилися. Незабаром вона стала його дружиною. Ахмет не був багатою людиною і був чесний з нею від самого початку. Тияна знала про те, що він може запропонувати їй лише щире кохання і турботу. Для неї цього було достатньо. В цьому вона вбачала цінність відносин між чоловіком і жінкою. Звісно, у них були непорозуміння, але ці бунти були тимчасовими. Її кохання стало для Ахмета справжнім рятунком. Своє щастя Ахмет Шабо описував наступними словами: *«Але я був щасливий: не багаті на гроші, зате найбагатші в коханні; не боюся ні життя, ні людей, боюся тільки, щоб твоє серце наситилося мною; я був сам, тепер маю свій світ, мовби освоїв*

планету; зупиню кожного, хто загрожуватиме нашому царству, не дам порушити нашого спокою» [26, с. 61].

Вони відшукали сенс свого існування одне в одному, стали одне для одного надійною опорою. Власне, для Ахмета Тияна стала тією міцною фортецею, в якій можна знайти прихисток, сховатись від реальності, котра буває деколи надто жорстокою. Тияна – це тил, який забезпечує його існування на цьому світі. Вона є його другом і водночас супутницею по житті, з якою він долає різноманітні негаразди, проживає найкращі моменти. Їхня гармонійна взаємодія є прикладом екзистенційної комунікації, яка переросла у справжнє кохання.

Праця була одним з чинників, які виганяли негативні думки з голови Ахмета. Робота в писарській конторі в Мунджелітах повертала його до звичного життя. Це був досить дивний вид діяльності, де потрібно було відповідати на листи і писати різні прохання від імені інших людей. Долі людей часто залежали від їхніх відповідей. Часто це ставало причиною пригніченого стану Ахмета.

Цю роботу запропонував його приятель Мула Ібрагім, якого Ахмет Шабо врятував від смерті. Мула Ібрагім – військовий писар, який опинився разом із Ахметом десь під Хотинном, шукаючи шлях до рідної домівки. Він вдячний Ахметові до кінця життя, оскільки той витягнув його пораненого і продірявлений човен з води і ніс до самого берега, ризикуючи власним життям. Повернувшись до нормального життя, Мулі Ібрагіму вдалось відкрити писарську контору в Мунджелітах. Згодом він запропонував Ахметові Шабо в ній працювати. Мулу Ібрагіма було обрано за свідка на непримітному весіллі Ахмета і Тияни.

Цей приятель не до кінця розумів, чому Ахмет Шабо прийняв рішення одружитись із християнкою. Він вважав, що це його тимчасова дурість. Для Мули Ібрагіма було дивним, що Ахмет Шабо таким чином йде проти своєї мусульманської віри. Незважаючи на такі думки, Мула Ібрагім та його дружина привітно ставились до молодого подружжя.

Мула Ібрагім завжди з побоюванням ставився до людей та різних ситуацій. Обережність цього персонажа помітна у його порадах. Був випадок, коли Ахмет хотів купити Тияні подарунок на ринку. Йшлося про дорогу прикрасу, оскільки

йому для коханої дружини не шкода нічого. Мула Ібрагім втрутився в цю ситуацію зі своїми порадами: *«Нічого дорогого! Тільки щось дешеве й гарне, наприклад, квітку, або корисне – тапці, коли старі порвалися, хустку, якщо не має в чому вийти на люди, а найцінніше – це гарне слово»* [26, с. 32].

Ахмет Шабо не ображався на такі поради від Мули Ібрагіма, оскільки розумів, що цей дивний чоловік не хоче його образити, а навпаки бажає добра.

Бажання Ахмета купити дружині подарунок привело його до крамниці Махмута Неретляка. З цим чоловіком Ахмета пов'язувала дружба. Махмут Неретляк був власником крамниці, в якій продавав прикраси та різні дрібнички. До відкриття власної крамниці він перебував десять років у вигнанні через те, що колись займався фальсифікацією грошей. У вільний час він ще навчав дітей перекрученої арабської мови. Для Ахмета було дивним, як він це робив, не знаючи добре мови. Махмут вважав, що він не робить нічого поганого, оскільки ці діти платили йому мало. Махмут Неретляк є прикладом тієї людини, яка шукає всілякі можливі шляхи, щоб просто жити, незважаючи на проблеми із здоров'ям та інші негаразди. Ахмет Шабо ставився до нього дуже добре. Одного разу навіть запропонував йому, що допомагатиме з дітьми задарма. Так і виглядало їхнє спільне екзистування на початку.

Знов-таки з'являється Мула Ібрагім зі своїми повчаннями. Він не поділяв бажання Ахмета Шабо допомагати Махмуту Неретляку безоплатно. Мула Ібрагім вважав, що Ахметові не слід помагати цьому дивному чоловікові, який не має авторитету в суспільстві.

Мула Ібрагім був вдячний до кінця життя Ахметові Шабо за свій порятунок у минулому. Одного разу він запропонував Ахметові піти на вечірку до хаджі Духотини, щоб знайти собі краще місце в житті, змінити нарешті писарську контору на щось краще. Довший час Ахмета турбував сумнів. Наприкінці усе-таки він вирішив піти туди, щоб не образити Мулу Ібрагіма, оскільки він для цього доклав чимало зусиль.

У цей момент Ахметом керував не лише сумнів та страх, але й думки про благополуччя своєї сім'ї: *«Заради нього й заради неї піду на ту кляту вечірку. І буду розумний, буду хитрий»* [26, с. 44].

Сенс життя Ахмета Шабо легко зрозуміти з його слів: *«Уперше я знаю, що таке щастя, відчуваю його, бачу. Цілий всесвіт – нас троє. Нікого іншого, крім нас, нема. І є щастя. Чи я можу його затримати?»* [26, с. 44].

На цю вечірку Ахмет, однак, не мав бажання йти, бо знав, що там будуть люди не з його кола і не його рівня. Там Ахмета вивело з себе неналежне ставлення чоловіків, які зібралися. Він не міг стримувати своїх почуттів і наговорив чимало дурниць. Джемаль Зафранія через це вигнав його з приміщення. Цієї ж ночі Ахмета сильно відлупцювали. Причину не потрібно було довго шукати. Махмут Неретляк випадково побачив його і відніс додому.

Після цих подій у Ахмета почав з'являтися страх перед жорстокістю і несправедливістю світу. Він був спокійний лише біля своєї найдорожчої людини. В її обіймах Ахмет забував про реальність. У душі Ахмед готував себе до важких часів.

Мула Ібрагім жодного разу не прийшов провідати свого хворого приятеля. Ахмет довший час був замкнений в собі. Тияна порадила йому вийти на люди і піти самому до Мули Ібрагіма. Так він і зробив. Тоді Ахмет отримав неприємну звістку для себе. Від свого старого приятеля від дізнався, що його звільнено. Ахмет одразу ж зрозумів, що йому наказали його вигнати після інциденту на вечірці.

Тут знову ми бачимо в особі Мули Ібрагіма людину, яка має страх перед сильнішими і боїться піти проти системи. Незважаючи на такий вчинок, Ахмет не міг тримати зла на Мулу Ібрагіма. Це стало для Ахмета поштовхом діяти, рухатись в іншому руслі. Так здавалось йому на перший погляд. З кожним днем його запал зникав. В нього дедалі частіше з'являвся страх, апатія до всього. На його думку, він ставав людиною, яка стоїть на місці, не діє, не робить нічого корисного ні для себе, ні для своїх рідних. Ахмет почав порівнювати себе із замкненою фортецею, з якої важко вибратись. Усілякими способами він старався

розбити її міцні мури, але так і йому не вдавалось знайти вихід з неї. Йому було властиве дивне відчуття, яке він не міг пояснити. Шабо ніби був живий, а ніби ні. Ахметові було соромно, що його, дорослого чоловіка, утримують молода жінка і бідний приятель. Тияна почала працювати в домі Мухарем-аги Тасліджака. Вона допомагала дружині Мухарем-аги не лише по господарству, але й у її жіночих справах. Цю роботу Тияні запропонував комендант Авд-ага на прохання Мули Ібрагіма. Мабуть, його не полишало відчуття провини перед Ахметом Шабо і його дружиною.

Ще одним потрясінням для Ахмета стала звістка про викидень у Тияни. На жаль, їхньому синові не судилось з'явитись на світ. Ситуація трагічна, але могло бути ще гірше. Під час передчасних переймів могла загинути Тияна – сенс його життя. Вона була для нього дорожчою навіть від власного ненародженого сина. В цю мить він забув про всі свої страхи. Для нього було важливо бачити її здоровою. Ахмет був їй вдячний за те, що вона ніколи йому не дорікала. Закривала очі навіть на те, що його могла вивести з себе будь-яка дрібниця.

Що з ним не так? Чи це щось не те відбувається у світі? Ахмет не відчував зв'язку з реальністю. Його втомлювало марне чекання якогось дива. Від туги Ахмет часто приходив до бібліотекаря Сеїд Мехмеда. Вони могли годинами просто мовчати, а могли розмірковувати на різні філософські теми. Сеїд Мехмед відкривався лише у розмові з Ахметом, а в інший час був замкнений в собі, наче замурований у власній фортеці.

В цій бібліотеці Ахмет знайомиться з Рамізом, який виголошував проповіді бунтівного характеру в мечеті перед простими людьми. Прагнення справедливості змушувало його нести правду в маси. Тодішня верхівка влади викликала в нього лише огиду та зневагу. Він не відчував страху, коли виголошував божевільно сміливі, але водночас правдиві промови про владу. В своїх виступах Раміз був безстрашний, а в звичній розмові боявся говорити про особисте. Ахмет Шабо говорив про цього бунтівника: *«Я ніколи ні від кого не чув стільки гострих слів, стільки зневаги до людей, що при владі, стільки божевільного вільнодумства, як того вечора, слухаючи палкого аль-азгарського*

студента, який не знав, що таке страх, або не знав, що таке влада. Він сказав – і зараз добре пам'ятаю свій переляк, – що є три великі гріховні пристрасті: алкоголь, азартні ігри і влада. Від перших двох люди ще сяк-так можуть вилікуватися, від третьої – ніяк. Влада – це й найважчий порок. Заради неї вбивають, заради неї гинуть, заради неї втрачають людську подобу» [26, с.124].

Незважаючи на погані думки, які лізли у голову, страх, апатію до звичних речей, Ахмет страждав ще від дошкульних підозр коменданта Авд-аги. Той підозрював Ахмета у співпраці з Рамізом, який не боявся сказати правду про владу. Комендант не давав спокою сім'ї Ахмета. Він в кожній людині бачив злочинця. Для нього був важливий порядок та досконале виконання своїх обов'язків. Авд-ага був тією людиною, яка замкнена у фортеці власних переконань.

Звістка про арешт Раміза ще більше підірвала емоційний стан Ахмета. Думки про долю цього молодого студента не давали йому спокою. В один момент Ахмет зрозумів, що зовсім чужа людина стала для нього близькою. Йому було шкода цього молодого хлопця, який чекає приходу своєї несправедливої смерті. Своє переживання за долю цієї людини Ахмет продемонстрував в домі Шех-аги. Це був багатий чоловік, який страждав від втрати свого єдиного сина. Він був замкнений у своїй неприступній фортеці сам на сам зі своїм болем. Він не зміг відмовити Ахметові у допомозі. Шех-ага вирішив визволити Раміза. У цьому йому допоміг Осман Вук, який був його правою рукою. Це був сильний чоловік з оптимістичним характером. Ахмет згадував його так: *« Життя для нього – радість, утіха, цікаві пригоди. Він як вітер, як полудневе сонце, як весняний дощ, він робить своє, живе, як природа, інші беруть від нього, що можуть, що він дозволяє, а він, не зважаючи ні на кого, іде своєю дорогою, яка нікуди не веде. Він не мріє, він твердо стоїть на землі, і спраглий усього, простує крізь життя, не бажає, а бере, не захищається, а нападає» [26, с. 209].*

Роман «Фортеця» має досить песимістичну кінцівку, яка є характерною для екзистенціалістської літератури. Роман завершується наступними словами Ахмета Шабо: *«Байдуже, які їхні імена, – доля в них однакова. Байдуже, чи вони*

зажурені, чи вдавано веселі, – все одно не повернуться. І мої товариші не повернулися. Загинули. Всі. Чи й ці діти, яких я вчу, підуть тою самою сумною дорогою, коли виростуть? Будуть жити нерозумно, як їхні батьки? Очевидно, що так, але я не хочу в це вірити. Не хочу вірити, але й не можу позбутися страху [26, с. 336].

Наприкінці роману ми бачимо людину, яка вже втомилась від проблем, які ставить перед нею життя. Ахмет Шабо став надто вразливим. Повернувшись додому, він продовжив вчителювати. Знову в їхніх краях почали вербувати чоловіків на війни. На це все Ахмет Шабо дивився із сумом та розчаруванням. Знову люди будуть гинути у чужих краях. Нічого не змінюється в цьому світі. Все повторюється. Ахмет не хоче в це вірити, але йому важко позбутися цього нестерпного почуття страху.

Впродовж всього твору головний герой бореться з власними думками, які були посттравматичним наслідком війни. Він у протистоянні сам з собою. Власне, Ахмет Шабо пише цей щоденник у формі сповіді. У такий спосіб він відкривається перед світом, не ховає своїх почуттів. Він бунтує. У нього немає іншого виходу. Від розчарування його рятує кохання. Йому необхідно прийняти абсурдність світу і продовжити своє існування заради сім'ї.

В образі Ахмета Шабо, головного героя роману «Фортеця», Меша Селімович змалював інакший тип екзистенціалістського героя, ніж Ахмед Нурудин. Хоча можна знайти перегуки у тематиці, мотивах, концепції людини в цих двох творах, автор пропонує інакший варіант долі і життєвої поведінки. Попри загальний песимізм у змалюванні картини світу, письменник бачить вихід у «виході з фортеці», основними варіантами якого є любов і дружба.

ВИСНОВКИ

В нашій магістерській роботі ми здійснили спробу дослідити концепцію людини і світу в творчості видатного сербського письменника ХХ століття Меші Селімовича, обравши для цього його романи «Дервіш і смерть» («Derviš i smrt») та «Фортеця» («Tvrđava»), які розглядаємо у філософському контексті.

У філософії людина була і є об'єктом зацікавлення, особливо в онтології ХХ століття, де вона була центром усього. Філософи некласичних поглядів розглядали світ у зв'язку з людиною. До цього її розуміли дещо по-іншому.

В античну добу людину порівнювали з невідомим космосом, якимось таємничим світом, який потрібно досліджувати. У філософії Середньовіччя людину розглядають разом із Богом, духовністю. У філософії доби Відродження людину сприймають як індивіда, який має свободу в своїх діях і думках, власне, самостійно обирає свій шлях у житті. Лише від людини залежить, яким він буде. Людина є творцем своєї долі.

Наше дослідження найбільше пов'язане з некласичною філософією ХІХ-ХХ століття, а саме з екзистенціалістською філософією, де людину розглядають як диво всесвіту, яке має два протилежні начала: душу і тіло, тобто дух і матерію.

Характерним для екзистенціалістських поглядів є розуміння людини як окремої індивідуальності, яка відчуває, перебуває в різних настроях, пошуках власного «Я», сенсу життя тощо.

У екзистенціалістській літературі людина завжди стоїть перед вибором. Цей вибір для неї є доленосним. Вона обирає, як саме проведе своє земне існування, як наприкінці зустрінеться із переходом в інший світ. Людина є смертною. Тут вже не можна втрутитись. Людині потрібно прийняти цей факт. Під час власного існування кожному потрібно зрозуміти своє призначення. У такому випадку життя набуває сенсу.

В нашій магістерській роботі розглядається філософське осмислення людини і світу, представлене у творчості відомого сербського письменника Меші Селімовича.

Меша Селімович – один з найвідоміших письменників колишньої Югославії. Його літературний доробок має велику цінність не лише для сербської літератури, але й для цілого світу. Невипадково його роман «Дервіш і смерть» приніс йому світове визнання. Роман «Фортеця» – це ще одне підтвердження його геніальності. Безперечно, цей літератор заслуговує на статус великого письменника і європейського класика.

У своїх творах Селімович розробив власне бачення людини і світу, яке є унікальним. Йому вдалось створити прекрасні зразки роману-сповіді. У такому романі важливо показати внутрішню боротьбу головного героя, його трансформацію, його бажання брати відповідальність за своє життя.

Про велику зацікавленість творчістю Меші Селімовича свідчать численні переклади його романів на різні мови. Український читач має змогу ближче познайомитись із романами «Дервіш і смерть» і «Фортеця» Меші Селімовича завдяки перекладам Катерини Калитко та Івана Ющука.

Велика кількість наукових праць присвячена Меші Селімовичу, його творчості в цілому та романам «Дервіш і смерть» і «Фортеця».

Впродовж нашого дослідження було з'ясовано, що велике зацікавлення постаттю Меші Селімовича і його романами виявили українські літературознавці, письменники, перекладачі і літературні критики, а саме: І. Лучук, А. Татаренко, Л. Щеголь, А. Любка, К. Калитко, Т. Петренко, Г. Улюра, О. Коцарев, С. Вівчар.

Серед іноземних дослідників творчості Меші Селімовича є теж чимало відомих імен: П. Палавестра, Н. Реброня, І. Маїч, Т. Батлер, Т. Атаєв, Д. Чосич, М. Бечкович, С. Велмар-Янкович, Ж. Ягич та ін.

Постать Меші Селімовича та його творчість досить активно досліджується. В нашій роботі ми мали за мету не лише представити теоретичні особливості розуміння людини і світу у філософії, а показати, як реалізуються філософські

погляди про людину і світ у творчості Меші Селімовича, а саме в двох його романах: «Дервіш і смерть» та «Фортеця».

У результаті нашого дослідження нам вдалось:

1) познайомитись із творчістю Меші Селімовича – видатного сербського письменника ХХ століття – використовуючи різні наукові джерела, а також власні спогади письменника;

2) провести паралелі між художніми творами і реальним життям письменника;

3) розглянути головні для нашої магістерської роботи особливості однієї з важливих форм духовної культури людства – філософії;

4) коротко представити різні філософські парадигми розуміння людини і світу (класичні і некласичні), починаючи від античної доби і до філософії Нового часу;

5) зосередити найбільшу увагу на новій парадигмі розуміння людини – екзистенціалізмі, який з'явився наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Основоположними для нашого дослідження були ідеї А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, С. К'єркегора. Цікавим доповненням до їхніх думок була творчість відомих письменників-екзистенціалістів Ж.-П. Сартра, А. Камю, С. Бовуар, С. Беккета;

6) представити зміст понять: «філософія», «філософська антропологія», «екзистенціалізм», «екзистенціал», «екзистенційна криза», «межові ситуації», «абсурд», «бунт» тощо, які ми використовували у своєму дослідженні;

7) розкрити схожі та відмінні риси концепції людини у романах «Дервіш і смерть» та «Фортеця»;

8) визначити, що романи Меші Селімовича є чудовим прикладом екзистенціалістської літератури, в творах якої людина виборює своє право на існування, проживає екзистенцію, межові ситуації, постає перед доленосним вибором, від якого залежить її подальше існування та сутність;

Романи Меші Селімовича «Дервіш і смерть» та «Фортеця» по-своєму складні, але цікаві для роздумів. Це філософсько-психологічні твори, які містять

в собі достатньо велику кількість екзистенційних тем. В цих двох романах є позитивні і негативні екзистенціали, які разом мають велике значення для становлення особистості людини, для її справжньої екзистенції. Найвиразнішими у цих романах є наступні екзистенціали: свобода, любов, дружба, турбота, страх, розчарування, самотність, бунт.

Роман «Дервіш і смерть» оповитий страхом від самих перших рядків і до самого кінця твору. Ахмед Нурудин мав можливість врятувати свого рідного брата, але зупинився на етапі прийняття рішення, оскільки йому не дозволяли це зробити догма й постійний страх. Для Ахмеда Нурудина його приятель Гасан є втіленням ідеалу, прикладом кращого життя, яке було для нього недосяжним.

Головний герой роману Ахмед Нурудин наприкінці зрозумів, що існування кожної людини в цьому світі приречене, тобто ніхто не в силі поставити життя на паузу або прокрутити час у зворотньому напрямку. Намагання змінити усталені явища є безглуздя, яке не принесе жодного результату. Все крутиться по одному й тому самому колу, з якого важко знайти вихід, оскільки його і нема. Так побудований наш світ, вважає герой. За нас вже все вирішили. Ми можемо робити свої вибори під час земного життя, яке рано чи пізно приведе нас до вічності. Історія протагоніста роману «Дервіш і смерть» є прикладом вічної самотності людини. Головний герой постійно втікає від прийняття особистісних рішень. Втеча такого виду є абсурдом.

Ахмед Нурудин – це людина, яка звикла жити в системі. У випадку цього чоловіка це була релігійна система та її догми. Він не знав, що йому робити далі, коли система дала збій. Всі його релігійні переконання зруйнувались в один момент. Ахмед Нурудин гине морально ще до приходу своєї реальної смерті.

У романі «Фортеця» Меша Селімович показує трішки іншу картину бачення людини і світу. Головний герой не завжди страждає від самотності, оскільки знаходить втіху у сім'ї. У нього є своєрідна фортеця – його дитина і кохана дружина Тіяна, які наповнюють сенсом його існування на цьому світі.

Роман «Фортеця» є ніби продовженням роману «Дервіш і смерть». Головний герой Ахмет Шабо робить те, чого не зміг зробити Ахмед Нурудин у

своєму житті – подолати відчуття самотності. У романі «Фортеця» прекрасне почуття любові перемагає самотність.

В своїх творах Меша Селімович говорить про людину не лише як про соціальну істоту, яка не може існувати без суспільства, але і як про явище універсальне.

Автор романів «Дервіш і смерть» та «Фортеця» запропонував читачеві поглянути на дві зовсім різні візії людини та світу. У цих двох творах змальовано світ, який є однаково важким. Відмінним є, однак, існування двох головних героїв. Кожен з них обрав свій шлях. Кожен з них має свою «фортецю», але з різним значенням. Для Ахмеда Нурудина це його релігія, а для Ахмета Шабо – сім'я.

Роман «Дервіш і смерть» – це роман одного самотнього героя. Відмінність роману «Фортеця» полягає в тому, що в ньому головний герой не існує в самотності, він навпаки екзистує з різними людьми, які по-різному впливають на нього та розкривають його індивідуальність.

Головні герої романів «Дервіш і смерть» та «Фортеця» пишуть свою історію життя, яка є водночас універсальною для всіх нас, оскільки кожній людині знайоме почуття страху, болю, самотності, кохання, щастя, свободи тощо. Ці два романи показують читачеві, яким різностороннім може бути світ і людина в ньому.

Меша Селімович відобразив у своїх творах власну концепцію людини і світу. Надто багато мотивів пов'язують письменника з героями його творів.

Романи Меші Селімовича заслуговують на багаторазове прочитання. З кожним наступним прочитанням сутність цих книг розкривається по-іншому. Це зразки високої літератури, які покликані не лише розважати читача, а змушують його замислитись над вищими речами: справжньою і несправжньою екзистенцією, сенсом життя.

Творчість Меші Селімовича є складною, але водночас дуже цікавою для роздумів та вивчення. Актуальність дослідження творчості цього письменника

полягає в тому, що в його творах порушуються вічні теми, які завжди є цікавими і важливими для людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атаєв Т. *Куди і до чого ми прямуємо, вибираючи шлях вперед? (Перечитуючи «Дервіш і смерть» Меші Селімовича)*. Мости взаєморозуміння в балканських літературах: Ічня: Формат, 2019. С. 93 – 105.
2. Атаєв Т., Вівчар С. *Мости взаєморозуміння в балканських літературах*: Ічня: Формат, 2019. 180 с.
3. *Велика езотерична енциклопедія* URL: <https://7promeniv.com.ua/litera-e/203-ekzystentsializm.html>
4. *Гайдеггер М. про мислення, буття та нудьгу* URL : <https://kmb.s.ua/index.php/ua/article/martin-heidegger>
5. Деретић Ј. *Кратка историја српске књижевности*. URL: https://www.rastko.rs/knjizevnost/jderetic_knjiz/jderetic-knjiz_12_c.html
6. *Дервіш і смерть* URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Дервіш_і_смерть
7. *Дервіш* URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B2%D1%96%D1%88>
8. *Екзистенціалізм як філософський напрям. Основні положення. Реферат* URL : <https://osvita.ua/vnz/reports/philosophy/13185/>
9. Егеріћ, М. *Дух и чин: есеји о романима Меше Селимовића*. Бања Лука – Београд: Задужбина “Петар Кочић”, 2000.
10. Коцарев О. *Дервіш і смерть*. URL: <https://krytyka.com/ua/reviews/dervish-i-smert>
11. Калитко К. *З'явився новий «дракон» Калитко: книга, « з якої люди вже не виходять колишніми»* URL : <https://vezha.ua/z-yavyvsya-novyj-dragon-kalytko-knyga-z-yakoyi-lyudy-vzhe-ne-vyhodyat-kolyshnimy/>

12. Кассен Б. *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*. Том перший. Київ: Дух і літера, 2009, 576 с.
13. Камю А. *Бунтівна людина перед лицем абсурду* URL: <https://artefact.org.ua/history/alber-kamyu-buntivna-lyudina-pered-litsem-absurdu.html>
14. Кремень В. Г. Ільїн В. В. *Філософія: Логос. Софія. Розум: підручник*. Київ: Книга, 2007. 430 с.
15. Лучук І. *Босняк із сербською ідентичністю* URL : <http://bukvoid.com.ua/events/culture/2018/04/26/073230.html>
16. Любка А. *#Книголав: мастрид - 5 книжок, які радить Андрій Любка: інтернет-портал* URL : <http://lyubka.net.ua/index.php/news/374-knyholav-mastrid-5-knyzhok-iaki-radyt-andrii-liubka>
17. Мусулін А. *Ще раз про філософію*. URL : <https://newacropolis.org.ua/articles/esche-raz-o-filosofii>
18. *Основи філософських знань. Філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство* : підручник. / Горлач М.І., Кремень В.Г., Ніколаєнко С.М., Требін М.П. та ін. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 1028 с.
19. Петренко Т. *Панорама Югославії: 4 книжки про фантастичні світи Балканів* URL : <https://chytomo.com/panorama-yugoslaviyi-4-kny-zhky-pro-fantasty-chni-svity-balkaniv/>
20. *Про що не сказав Меша Селімович* URL : https://kurs.if.ua/blogs/pro_shcho_ne_skazav_mesha_selimovych_60245.html/
21. *Премія імені Меші Селімовича (БіГ)* URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%8F_%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%96_%D0%9C%D0%B5%D1%88%D1%96_%D0%A1%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%D0%B0_\(%D0%91%D1%96%D0%93\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%8F_%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%96_%D0%9C%D0%B5%D1%88%D1%96_%D0%A1%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%D0%B0_(%D0%91%D1%96%D0%93))

22. Реброња, Н. *Дервиш или човек, живот и смрт: религијски подтекст романа Дервиш и смрт Меше Селимовића*. Београд: Службени гласник, 2010.
23. Рижак Л. *Філософія як рефлексія духу : навчальний посібник*. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 640 с.
24. Стеценко В. *Екзистенціалізм як "філософія людини" ХХ сторіччя*. Соціогуманітарні проблеми людини. Львів, 2010. С. 44 – 52.
25. Селімович М. *Дервиш і смерть*: роман з сербської пер. К. Калитко. Трускавець: видавець Марія Магура, 2017. 472 с.
26. Селімович М. *Фортеця*. Київ: Центр учбової літератури, 2021. 350 с.
27. Селимовић М. URL: https://sr.m.wikipedia.org/wiki/Меша_Селимовић
28. *Словник літературознавчих термінів. Екзистенціалізм у літературі* URL : <https://ukrlit.net/info/dict/arbyl.html>
29. *Страх* URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Страх>
30. Самчук Р. В. *Роль екзистенціалу «любов» в інтерпретаціях проблеми буття людини гуманістичною психологією*. Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. пр. Вип. 72. Київ, 2008. С. 97 – 107.
31. Татаренко А. Л. *Життя на терезах оповіді: Особливості нарративної стратегії роману Меші Селімовича "Дервиш і смерть"*. Проблеми слов'язнавства. Львів, 2018. Вип. 67. С. 183 – 193.
32. Татаренко А. Л. *Трагедія втраченої віри в романі М. Селімовича "Дервиш і смерть" та Е. Станева "Антихрист"*. Проблеми слов'язнавства. Львів, 1993. Вип. 45. С. 166 – 169.
33. Татаренко А. Л. *Концепція людини в творчості М. Селімовича*. Проблеми слов'язнавства. Львів, 1988. Вип. 37. С. 24 – 28.
34. *Тврђава* (роман) URL : [https://sr.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B2%D1%80%D1%92%D0%B0%D0%B2%D0%B0_\(%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD\)](https://sr.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B2%D1%80%D1%92%D0%B0%D0%B2%D0%B0_(%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD))
35. Улюра Г. 365. *Книжка на кожен день, щоб справляти враження культурної людини*: книга. Київ: ArtHuss, 2018. 480 с.

36. Франкл В. *Людина в пошуках справжнього сенсу життя. Психолог в концтаборі* : книга. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 160 с.
37. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. *Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології* : навчальний посібник зі словником. Київ: КНТ, 2016. С. 52 – 228
38. Ходел Р. *Имперіјални оквири (српске) књижевности – случај Меше Селимовића*. Имперіјални оквири књижевности и културе: зборник радова. Крагујевац, 2010. С. 9 – 17.
39. Щеголь Л.Д. *Творчість Меші Селімовича. Роман "Дервіш і смерть"*. Літературознавчі студії. Київ, 2013. Вип. 37(2). С. 454 – 459.
40. Щеголь Л. Д. *Автобіографізм творчості Меші Селімовича на прикладі роману "Дервіш і смерть"*. Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. Київ, 2010. Вип.10. С. 382 – 385.
41. Щеголь Л. *Екзистенціалізм творчості Меші Селімовича на прикладі роману "Дервіш і смерть"*. Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. Київ, 2011. Вип. 16. С. 361 – 362.
42. Щеголь Л. М. *Селімович і Ф. Кафка: спільне та відмінне*. Літературознавчі студії. Київ, 2011. С. 586 – 590.
43. Щеголь Л. *Жанрова дефініція роману М. Селімовича "Дервіш і смерть"*. Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. Київ, 2013. Вип. 21. С. 355-361.
44. Agić J. *Meša Selimović – bosanski pisac Srpske nacionalnosti* URL : <https://balkans.aljazeera.net/blogs/2018/4/29/mesa-selimovic-bosanski-pisac-srpske-nacionalnosti>
45. Ćirić D. *Meša Selimović : Ubistvo brata kao doživotna bol i inspiracija* URL : <https://24sedam.rs/kultura/7-dana-sa-umeticima/48460/mesa-selimovic-ubistvo-brata-kao-doivotna-bol-i-inspiracija/vest>

46. «*Derviš i smrt*» sve popularniji u Americi: O Selimoviću piše profesor slavistike
Tomas Batler (1975): интернет-портал. URL:
<http://www.yugopapir.com/2016/04/dervis-i-smrt-sve-popularniji-u-americi.html>
47. Jergović M. *Meša Selimović – ateist koji se usrdno molio* URL :
<https://www.xxzmagazin.com/mesa-selimovic-ateist-koji-se-usrdno-molio>
48. *Kako je Meša Selimović u svojim djelima opisao veličinu i bijedu čovjeka* URL
: <https://www.bitno.net/kultura/knjige/kupareo-mesa-selimovic/>
49. Majić I. *Funkcija osmanskog kulturno - povijesnog konteksta u romanima "Derviš i smrt" i "Tvrđava" Meše Selimovića*. Imperijalni okviri književnosti i kulture. Kragujevac: FILUM, 2010. S. 279 – 289.
50. *Nagrada MEŠA SELIMOVIĆ – 60 kritičara bira knjigu godine* URL :
<https://sinhro.rs/nagrada-mesa-selimovic-60-kriticara-bira-knjigu-godine/>
51. *Predstavljen zbornik Spomenica Meša Selimović* URL :
<https://www.politika.rs/sr/clanak/156445/Predstavljen-zbornik-Spomenica-Mese-Selimovica>
52. Prohić K. *Činiti I biti : roman Meše Selimovića*. Sarajevo: Svjetlost, 1972.
53. Palavestra P. *Bibliografija radova akademika Meše Selimovića, u: Spomenica Meše Selimovića*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2010, str. 289 – 397.
54. Palavestra P. *Osam vekova Srpske književnosti* URL:
https://www.rastko.rs/knjizevnost/nauka_knjiz/palavestra-osamvekova.html
55. Selimović M. *Za i protiv Vuka: studija* URL : https://www.rastko.rs/rastko-bl/umetnost/knjizevnost/mselimovic/mselimovic-vuk_1.html
56. Petković N. *Twentieth century literature* URL:
https://www.rastko.rs/isk/npetkovic-xx_literature.html
57. *Selimović M. : Intervju iz 1974. godine* URL :
<https://dunjalucar.com/2020/04/26/mesa-selimovic-intervju-iz-1974-godine/>
58. *SUSRET SA ISTORIJOM: Meša se suprotstavio stvaranju nove nacije, njegov odlazak iz Sarajeva nikog nije uzbudio* URL :

<https://www.novosti.rs/drustvo/vesti/1004096/susret-istorijom-mesa-suprotstavio-stvaranju-nove-nacije-njegov-odlazak-sarajeva-nikog-nije-uzbudio>

59. Selimović M. *Sjećanja: memoarska proza*. Beograd: BIGZ, 1990. 267 str.
60. Selimović M. *Derviš i smrt*. 2. izd. Sarajevo: Svjetlost, 1990. 363 str.
61. *A Guide to Existentialism in Literature* URL : <https://englishpost.org/literary-movements-existentialism/>
62. *Who Were the Most Famous Existentialists?* URL : <https://www.thecollector.com/who-were-the-most-famous-existentialists/>

РЕЗИМЕ

У фокусу овог магистарског рада налази се стваралаштво једног од најпознатијих српских писаца 20. века Меше Селимовића. Романи «Дервиш и смрт» и «Тврђава» су права ремек-дела, која су му донела светско признање.

У свом магистарском раду покушали смо да на примеру ових романа истражимо појам човека и света. Користили смо како оригинална дела писца, тако и радове књижевних историчара и критичара који су се бавили његовим романима «Дервиш и смрт» и «Тврђава».

Наше истраживање је везано за Нову филозофију, неklasичан поглед на човека, према којем су осећања виша од разума. У раду је извршено поређење романа «Дервиш и смрт» и «Тврђава» у којима су представљене потпуно различите визије човека. Поред свих различитости, оба романа спадају у егзистенцијалистичка дела и пружају занимљиву грађу за истраживање односа филозофског, аутобиографског и фикцијског у књижевном делу.